

บทที่ 2

สัณนิษฐาน: พื้นที่ต่อสู้ของชนเมือง

ในบทที่ผ่านมา ผู้ศึกษาได้ทบทวนและเสนอแนวคิดสตรีนิยมที่มีผลต่อการเคลื่อนไหวและบทบาทการทำงานทางสังคมของผู้หญิงตั้งแต่อดีตจนถึงยุคปัจจุบันแล้วนั้น สำหรับในบทนี้ผู้ศึกษาจะให้รายละเอียดเพิ่มเติมในด้านบริบทและสถานการณ์ของพื้นที่ เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจกับบริบทและภูมิหลังทางสังคมดังกล่าว มีความจำเป็นที่จะต้องนำมาศึกษาและพิจารณาเพื่อร่วมกันว่าบริบททางสังคมที่แวดล้อมตัวของชาวชุมชนและ/หรือผู้หญิงในชุมชนซึ่งเป็นกลุ่มหลักของงานศึกษาเรื่องนี้ ว่าเป็นปัจจัยร่วมที่สำคัญหรือไม่ มากน้อยอย่างไรกับกระบวนการก่อรูปของขบวนการทางสังคมของผู้หญิง ซึ่งบริบทย่อมมีความเชื่อมโยงต่อการเคลื่อนไหวทางสังคม ที่เธอเหล่านี้ใช้เป็นประเด็นและสร้างเวทีในการเรียกร้องความชอบธรรมในประเด็นต่างๆ ต่อสังคม

2.1 ชุมชนแออัด: บริบทพื้นที่ศึกษา

ในบทนี้ผู้ศึกษาจะนำเสนอถึงประเด็นบริบททางสังคมของพื้นที่ศึกษาในครั้งนี้ เพื่อเป็นพื้นฐานเพิ่มเติมให้ผู้อ่านสามารถทำความเข้าใจอย่างเชื่อมโยงกับประเด็นศึกษาในบทต่อไป ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น สำหรับการตัดสินใจเลือกกรณีและพื้นที่ศึกษาในครั้งนี้ เกิดขึ้นจากความใคร่รู้ของผู้ศึกษาที่ต้องการทำความเข้าใจกับแนวคิดและบทบาทการทำงานพัฒนาเพื่อ “สิทธิผู้หญิง” ของนักกิจกรรมผู้หญิงชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่ทำงานผ่าน “ศูนย์ช่วยเหลือผู้หญิงและเด็ก” ซึ่งเป็นองค์กรชาวบ้านเล็กๆ ที่เกิดขึ้นจากความร่วมมือของพื้นที่ชุมชนแออัดสองแห่ง ในเขตเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นการทำงานที่มุ่งเพื่อการมีส่วนร่วมทางสังคมในระดับสาธารณะที่เกิดขึ้นจากระดับชุมชน จนเติบโตไปสู่การมีส่วนร่วมในการพัฒนาในระดับสังคมที่กว้างขึ้น

ชุมชนมหาราชและชุมชนฟ้าเปิด¹¹ เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในเขต ตำบลหายยา แขวงเมืองรายอำเภอเมืองเชียงใหม่ ซึ่งทั้งสองจะมีอาณาเขตที่ติดต่อกันบริเวณชุมชนฟ้าเปิดเขต 3 แขวงเมืองราย เป็นบริเวณที่มีลักษณะทางกายภาพที่เป็นสถานที่สำคัญในอดีตของเมืองเชียงใหม่ กล่าวคือเป็นแนวกำแพงเมืองชั้นนอกของเมืองเชียงใหม่ในอดีต¹² กำแพงเมืองชั้นนอกดังกล่าวนี้ ถูกสร้างขยาย

¹¹ ชื่อชุมชนที่ปรากฏในงานศึกษานี้ เป็นชื่อสมมุติที่ผู้ศึกษาดัดขึ้นเพื่อความสะดวกในการนำมาอ้างอิง

¹² ในยุคปัจจุบันคนส่วนใหญ่มักเรียกว่า “กำแพงดิน” เนื่องจากเป็นกำแพงที่ก่อขึ้นด้วยอิฐดินเผาและไม่ได้มีการฉาบปูนทับ จนเมื่อเวลาผ่านไปนับร้อยๆ ปี กำแพงเมืองดังกล่าวในบางบริเวณจึงไม่สามารถ

เป็นแนวไปตามคลองแม่ข่าและโอบล้อมเมืองเชียงใหม่ทางด้านทิศใต้ ซึ่งมีประตูเชียงใหม่เป็นทางออกของเมืองชั้นในทางด้าน ทิศใต้ จากลักษณะดังกล่าวของพื้นที่ซึ่งเคยเป็นแนวกำแพงเมือง ตั้งแต่ในอดีต และทิศหรือประตูทางทิศใต้ ถือเป็นทิศอัปมงคล โดยเฉพาะเป็นเส้นทางของนักโทษ ที่จะถูกนำไปประหารชีวิต บริเวณทางตอนใต้ของเมืองจึงเป็นบริเวณที่ไม่มีคนกล้าอยู่อาศัย จนเวลาผ่านไปเมื่อเมืองเชียงใหม่ถูกเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองขึ้นกับรัฐสยาม ทำให้บทบาทของ กำแพงเมืองที่เคยมีความสำคัญในการปกป้องอธิปไตยของเมือง ถูกลดบทบาทและไม่มีการบูรณะ ซ่อมแซมอีก พื้นที่บริเวณนี้จึงกลายเป็นป่ารกทึบ เต็มไปด้วยสัตว์ป่าหลายชนิด เช่น เสือ กวาง และ หมูป่า ฯลฯ จนเวลาล่วงเลยไปนับร้อยปีพื้นที่ว่างเปล่าริมแนวกำแพงเหล่านี้ จึงถูกเปลี่ยนแปลงจน กลายเป็นพื้นที่รองรับอัตราการขยายตัวของเมืองและประชากร ผู้คนมากมายทั้งจากต่างพื้นที่ทั้ง ต่างจังหวัด หรือต่างอำเภอและผู้คนในตัวเมืองเชียงใหม่เอง เริ่มขยายขยายและโยกย้ายถิ่นฐานเข้ามา อยู่อาศัยในพื้นที่แห่งนี้

การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ที่นับวันจะมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ คนจากพื้นที่ต่างๆ ที่เข้ามา คัดหาผืนป่าก็พากันย้ายเข้ามาปลูกที่พักอาศัย จนมีการรวมตัวที่หนาแน่นมากขึ้นตามแนว กำแพงดิน ลำคูห้วย และคลองแม่ข่า (เดิมทีคลองแม่ข่าในอดีต เป็นคลองที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ในอดีต ขุดขึ้นมาเพื่อใช้เป็นคลองสาขาช่วยรองรับน้ำจากแม่น้ำปิง เพื่อป้องกันน้ำท่วมเมืองช่วงน้ำหลาก และเป็นแหล่งน้ำใช้สอยของชาวบ้านอีกด้วย) จากตอนแรกที่มีการรวมตัวของชาวบ้านแต่ละบริเวณ จะกระจัดกระจายกันออกไปตามข้อจำกัดทางกายภาพของพื้นที่ แม้ชุมชนของพวกเขาจะไม่มี โครงสร้างที่ชัดเจน ไม่มีระเบียบแบบแผนของการสร้างบ้านเรือน แต่สิ่งเหล่านี้มิใช่อุปสรรคทาง ความรู้สึกร่วมและจินตนาการที่คนในบริเวณดังกล่าวมีส่วนร่วมว่าพวกเขาคือสมาชิกชุมชนเดียวกัน หรือบางชุมชนก็มีข้อได้เปรียบตรงที่มีพื้นฐานโครงสร้างชุมชนมาจากระบบเครือญาติและอุปถัมภ์ ทำให้ยังสามารถรวมตัวเป็นชุมชนได้ง่ายและเร็วขึ้น จนพื้นที่เหล่านั้นได้กลายเป็นลักษณะของ ชุมชนใหม่ขึ้นมา ในปัจจุบันพบว่ามีชุมชนที่อาศัยอยู่ตามแนวกำแพงดิน 6 ชุมชน คือชุมชนระ แง ชุมชนทิพย์เนตร ชุมชนหัวฝาย ชุมชนฟ้าเปิด ชุมชนมหาราช และชุมชนกำแพงงาม ซึ่งทั้ง 6 ชุมชนนี้ ในปัจจุบันล้วนเป็นชุมชนที่เทศบาลได้จดทะเบียนรับรองและมีการจัดตั้งกรรมการ ชุมชนแล้ว แต่การรับรองความเป็นชุมชนดังกล่าวนี้ ก็ไม่สามารถการันตีได้ถึงความมั่นคงของ ชุมชน ที่มากกว่าการสามารถขอทะเบียนบ้าน การมีเลขที่บ้านเพื่อจะสามารถขอไฟฟ้าหรือ สามารถของบประมาณสนับสนุนมาสนับสนุนเพื่อพัฒนาชุมชนเท่านั้น เพราะความมั่นคงจริงๆ คือ การที่พวกเขาจะสามารถอยู่อาศัยในพื้นที่นั้นๆ ได้อย่างถาวรและถูกต้องตามกฎหมาย เพราะถึงพวก

ด้านทานสภาพอากาศและมิติของเวลาที่เปลี่ยนไปได้ สภาพกำแพงดินดังกล่าวจึงทรุดโทรมลงจนมองดูคล้ายกับ กองดินที่ถูกถมให้เป็นกำแพง

เขาจะมีบ้านและมีทะเบียนบ้าน แต่ที่ดินตรงนั้นยังเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ แม้การต่อสู้ของชาวบ้านจะสำเร็จลงได้ในขั้นหนึ่งแล้วในการได้รับรองชุมชนอย่างเป็นทางการ แต่การต่อสู้ในอีกขั้นเพิ่งเริ่มต้นเพราะการที่รัฐมีนโยบายอนุรักษ์พื้นที่โบราณสถาน เป็นสาเหตุที่ทำให้คนเหล่านี้หมดสิทธิครอบครอง และไม่สามารถขอเอกสารสิทธิได้ เนื่องจากบริเวณที่พวกเขาตั้งบ้านเรือนกันนั้นคือแนวกำแพงเก่าของเมือง หรือปลูกบ้านคร่อมอยู่บนแนวกำแพงเดิม นั่นเอง

ดังนั้นการเข้ามาจัดการของภาครัฐและจัดการให้เป็นชุมชนที่มีการรับรองจากภาครัฐอย่างถูกกฎหมายเพื่อรับรองการมีอยู่ (มีตัวตน) ของชุมชน ก็ไม่ได้มีความสำคัญมากไปกว่าความต้องการที่จะจัดระเบียบสลัมให้อยู่ในกรอบคิด ที่สามารถแยกแยะให้เห็นความแตกต่างระหว่างชุมชนสลัมและชุมชนเมืองอื่นๆที่ไม่ใช่สลัมนั่นเอง นอกจากนี้การที่รัฐเข้ามาจัดการชุมชนสลัมให้เป็นรูปธรรมที่ชัดเจนขึ้นยังเป็นความพยายามที่จะสร้างมาตรฐาน (Standardization) ของการพัฒนาอันเป็นวิถีนิยมของกระแสการพัฒนาสังคมในยุคทันสมัย หรือการจัดตั้งความเป็นชุมชนทางการเมือง (Formal Community) ยังอาจเป็นไปเพื่อประโยชน์ด้านฐานเสียงทางการเมืองมากกว่าที่จะคำนึงถึงชีวิตและความรู้สึกของชาวบ้าน ทำให้ชาวชุมชน(แออัด) และความเป็นชุมชน (แออัด) ยังคงถูกมองว่าเป็นตัวปัญหาสังคมและเป็นชุมชนที่ไม่มีตัวตน เพราะเป็นชุมชนที่อยู่อย่างผิดกฎหมายด้วยการบุกรุกที่ดินของรัฐ และนี่คือจุดเริ่มต้นของงานศึกษาเรื่องนี้

2.1.1 ชุมชนมหาราช

ชุมชนมหาราช เป็นชุมชนขนาดกลางตั้งอยู่ในเขตเทศบาลเมืองเชียงใหม่ในเขตตำบลหายยา แขวงเมืองราย ชุมชนนี้หากใครไม่สังเกตป้ายชื่อชุมชนด้านหน้าให้ดีก็คงจะมองไม่เห็นทางเข้าชุมชน เนื่องจากมีอาคารบ้านเรือนด้านหน้าซอยอยู่หนาแน่น รวมถึงปากทางเข้าที่เป็นซอยขนาดเล็กที่เรียกว่าต้องรอรถสวนอยู่ปากซอย ถนนในชุมชนค่อนข้างเล็กจึงต้องขับอย่างระวัง ต้องคอยหลบทั้งรถ ทั้งเด็กที่เล่นอยู่เฉยๆจوارิมถนน จากปากทางถึงท้ายซอยน่าจะมีระยะทางประมาณเกือบ 1 กม. ชุมชนจึงมีลักษณะคล้ายตัวงู เพราะชุมชนนี้เป็นพื้นที่ที่ถูกขนาบด้วยด้านขวาที่เป็นแนวลำคูไหล และ ด้านซ้ายซึ่งเป็นกำแพงเมืองเก่าชั้นนอกนั่นเอง

ปูเปสว ประธานชุมชนคนปัจจุบันเล่าให้ผู้ศึกษาฟังว่า ชุมชนมหาราชมีการปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่บริเวณแนวกำแพงเมืองชั้นนอก และขนาบกับลำคูไหล จากสายของผู้ศึกษาที่ได้เดินสำรวจชุมชนพบว่านอกจากจะตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณกำแพงเมืองและลำคูไหลแล้วนั้น ยังมีชาวบ้านสร้างบ้านคร่อมบนบนแนวกำแพงเมืองและลำคูไหลอีกด้วย ภาพของกำแพงเมืองในอดีตกลับมา

เหมือนกองดิน และแนวกำแพงก็ขาดหายเป็นช่วงๆ ชุมชนมหาราชมีชาวบ้านอาศัยอยู่ประมาณ 304 คน หรือ 88 หลังคาเรือน ชาวบ้านส่วนใหญ่จะมีอาชีพรับจ้างทั่วไป เป็นคนงานก่อสร้าง ขับรถรับจ้าง(รถแดง) ขับรถมอเตอร์ไซด์หรือรถยนต์รับซื้อของเก่า พนักงานบริษัท หรือที่ตลาดประตูเชียงใหม่ บางคนมีฐานะดีหน่อยก็จะเปิดร้านค้าขายที่บ้าน หรือทำธุรกิจให้เช่าห้องพัก สำหรับคนที่รับราชการมีน้อยมาก ที่พบคือเป็นตำรวจและทหาร

ปู่ปลิว นั้นท่านได้รับเลือกให้เป็นประธานชุมชนคนแรกและคนเดียวจวบปัจจุบันตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2531 ที่รัฐรองรับการจัดตั้งชุมชนอย่างเป็นทางการ ท่านได้ให้ข้อมูลที่สำคัญแก่ผู้ศึกษาว่า ชุมชนของท่านเกิดจากการรวมตัวของชาวบ้านมานานแล้วประมาณ 50 ปีตั้งแต่ยุค ปี พ.ศ.2500 แต่สมัยก่อนคนจะเรียกแถวนี้ว่า “ชุมชนสันคือ” (สันคือ หมายถึงกำแพง) ดังนั้นเมื่อทางชุมชน ได้รับการรับรองจากทางเทศบาล ชาวบ้านจึงช่วยกันตั้งชื่อชุมชนเสียใหม่ ว่า “ชุมชนมหาราช” เพื่อระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน และเพื่อสิริมงคลกับชุมชนและชาวบ้าน เพราะชาวชุมชนมีความผูกพันกับการทำกิจกรรมรณรงค์รักษาความสะอาด และสิ่งแวดล้อมประจำปีใน “วันพ่อ” ตั้งแต่ช่วง ปี พ.ศ. 2527 มาก่อนแล้วและยังคงทำต่อมาอย่างต่อเนื่องถึงปัจจุบัน ดังนั้นชื่อ “ชุมชนมหาราช” จึงกลายเป็นชื่อใหม่ของชุมชนที่พวกเขาภูมิใจมากที่สุด

แม้ว่าชุมชนมหาราชจะมีประวัติการอยู่อาศัยมาช้านานมากกว่า 50 ปี แต่ก็อาจถือได้ว่าเป็นชุมชนใหม่ที่เกิดจากการเคลื่อนย้ายหรืออพยพเข้ามาของคนต่างพื้นที่ ที่เริ่มแรกมีคนเข้ามาอยู่อาศัยประมาณ 4 – 5 หลังคาเรือน หลังจากนั้นไม่นานก็มีการซื้อขายสิทธิ์¹³ กันเองระหว่างผู้มาก่อนและผู้มาใหม่ โดย ชาวบ้านกลุ่มแรกๆ ที่เข้ามาบุกเบิกพื้นที่บริเวณนี้ก็คือชาวบ้านที่อพยพมาจากบ้านแม่คิ่น อำเภอมกนัง เนื่องจากชาวบ้านไม่สามารถประกอบอาชีพเดิมที่เป็นเกษตรกร ทำไร่นาได้เหมือนเดิม เนื่องจากในสมัยใหม่ เป็นยุคที่เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิตอย่าง

¹³ การซื้อขายสิทธิ์ ในที่ดิน เป็นภาษาที่ชาวบ้าน เข้าใจร่วมกันว่า เป็น การซื้อขายที่ดิน ที่ยึดตามสิทธิการครอบครองที่ผู้ครอบครองได้เข้าใช้ทำประโยชน์ในด้านต่างๆ แต่เพราะเป็นที่ดินของทางราชการหรือเป็นที่ดินของสาธารณะ ดังนั้น ชาวบ้านที่จะทำการซื้อขาย จึงทำได้เพียงการซื้อขายในแง่สิทธิการครอบครองในที่ดินเท่านั้น มิใช่การซื้อขายที่ดินที่มีกรรมสิทธิ์ครอบครองแบบมีเอกสารสิทธิ์ใดๆ เช่น นส.3 หรือ จ.โนด ซึ่งต้องทำการซื้อขายและมีการโอนเอกสารสิทธิ์ครอบครองด้วย หรือต้องไปดำเนินเรื่องที่สำนักงานที่ดินในเขตพื้นที่รับผิดชอบ การซื้อขายสิทธิ์นี้ เป็นวิธีการซื้อขายและเปลี่ยนมือเจ้าของสิทธิ์ที่นิยมทำกันในพื้นที่ ที่บริเวณนั้นๆ ไม่มีเอกสารสิทธิ์การครอบครองที่ถูกต้องตามกฎหมาย ราคาและความเชื่อมั่นจึงเป็นสิ่งที่ชาวบ้านสามารถต่อรองกันได้ตามความพอใจและความเหมาะสม และในที่นี้การซื้อขายสิทธิ์ยังต่างจากสิทธิในการครอบครองที่เรียกว่า สค. 1 อีกด้วย เพราะสิทธิครอบครองลักษณะนี้ก็ยังมิมีสถานะที่ดีกว่าสิทธิของชาวชุมชนแออัด เนื่องจากยังได้รับทางกฎหมายจากรัฐในระดับหนึ่งแล้ว

สิ้นเชิง ชาวบ้านที่อยู่บ้านแม่ตั้น ส่วนใหญ่จะทำงานเป็นลูกจ้างบริษัทสัมปทานไม้สัก อาจเป็น
คนงานตัดไม้ หรือควาญช้างลากซุง เป็นต้น ดังนั้นเมื่อรัฐสยามในสมัยนั้นได้เข้ามายกเลิกสัมปทาน
ป่าไม้¹⁴ จึงทำให้ชาวบ้านหลายคนต้องตกงานและว่างงาน รวมถึงไม่สามารถกลับไปทำไร่ทำนา
ได้เหมือนเดิมอีกแล้วอีกต่อไป เช่นเดียวกับครอบครัวของแม่ปิ่น ที่เธอได้เล่าให้ผู้ศึกษาฟังถึงความ
ย่ำแย่ของรายได้ในการทำไม้กับบริษัทค้าไม้ ถึงขนาดทำให้พ่อของเธอซึ่งตอนนั้นยึดอาชีพเป็นครู
โรงเรียนประชาบาลประจำอำเภอombokอ้อยถึงกับยอมลาออกจากอาชีพที่รักมาทำงานเป็นหัวหน้างาน
ในบริษัท ลงทุนซื้อช้างมาไว้ให้บริษัทใช้ลากไม้หลายสิบเชือกด้วยกัน เนื่องจากพอจะมีสถานภาพ
ทางสังคมที่ดีในชุมชนมาก่อนคือมีปู่และพ่อเป็นผู้นำชุมชนในหมู่บ้านแม่ตั้นในขณะนั้น¹⁵ ต่อมา
เมื่อบริษัททำไม้ยังคงหมดสัมปทานลง รวมถึงความเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมของชุมชนที่
แย่งจากการตัดต้นไม้อย่างหนัก ในช่วงสัมปทานปัจจัยเหล่านี้ส่งผลให้ชาวบ้านไม่สามารถปรับตัว
ที่จะกลับไปประกอบอาชีพทำไร่ ทำสวน ทำนาได้เช่นเดิมอีกแล้ว เนื่องจากสังคมชนบทขณะนั้นได้
เปลี่ยนแปลงผู้คนจากแรงงานในระบบการผลิตทางการเกษตรจากเดิมที่มีความหลากหลายของการผลิต
ทางเกษตรกรรมมา ให้กลายมาเป็นแรงงานในระบบอุตสาหกรรมที่เป็นการผลิตแบบเชิงเดี่ยว จน
ชาวบ้านกลายมาเป็นแรงงานรับจ้างที่ต้องพึ่งพาตลาดภายนอกจนขาดความยั่งยืนและล่มสลายลงใน
ที่สุด ชาวบ้านจึงเริ่มสนใจที่จะอพยพครอบครัวและเข้ามาทำงานในภาคเมืองแทนมากขึ้นเรื่อยๆ
รวมถึงความต้องการสนับสนุนทางการศึกษาเล่าเรียนของลูกหลาน หรือบางส่วนของที่ต้องการมีชีวิตอยู่
ในสภาพแวดล้อมทางสังคมที่มีระบบสาธารณสุขที่ดีมากกว่าเดิม หลายๆ ครอบครัวจึงตัดสินใจ
ออกไปเผชิญโลกภายนอก จากครอบครัวแรกๆ ที่ย้ายออกไป ด้วยความเป็นเครือญาติพี่น้องก็ยังทำ
ให้เกิดการชักชวนกันสู่ครอบครัวอื่นต่อกันมาเรื่อยๆ รวมถึงครอบครัวของแม่ปิ่น ซึ่งในยุค
นั้นครอบครัวของเธอเป็นครอบครัวแรกที่ย้ายออกมาจากบ้านแม่ตั้น เพื่อต้องการแสวงหาชีวิตใหม่
ในเมือง จากผู้ที่เคยมีสถานภาพและถูกยอมรับจากสังคมและผู้คนรอบข้างในชุมชนเดิมต้องยอม
กลายมาเป็นคนจนเมืองและผู้อพยพจากชุมชนแออัดในเมืองแทน

¹⁴ เนื่องจากหมดโครงการสัมปทานของบริษัทจากประเทศอังกฤษ ได้เข้ามาทำไม้ในเขตจังหวัดตาก
เชียงใหม่ และแม่ฮ่องสอน ชื่อบริษัท “อังกฤษค้าไม้” ที่เข้ามาทำสัมปทานป่าไม้ในเขตประเทศไทยในเขตภาค
ตะวันตกและตอนเหนือรวมถึงในเขตประเทศพม่าด้วย ชาวบ้านที่อำเภอombokอ้อย จึงนิยมทำงานรับจ้างในบริษัท
ทำไม้นี้ เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของพื้นที่ที่เป็นพื้นที่ภูเขาที่มีป่าไม้ที่สมบูรณ์ ชาวบ้านจึงมีอาชีพแค่ปลูกข้าวไร
่สัก เท่านั้น ซึ่งต่างมีรายได้สู้อาชีพทำไม้ไม่ได้ชาวบ้านดังนั้นผู้ชายจึงกลายเป็นแรงงานในภาคอุตสาหกรรมป่าไม้
แทบทุกครัวเรือน ผู้ชายทำงานในหลายด้านทั้งเป็นควาญช้างคอยคุมช้างลากไม้ คนตัดไม้ คนถ่องไม้(ขนส่งไม้
ทางแม่น้ำ) คนสำรวจพื้นที่ ฯลฯ

¹⁵ กลุ่มตระกูลสมณา เดิมมีต้นตระกูลเป็นขุนนางที่มีอิทธิพลสูงในการปกครองเมืองตั้น หรือใน
ปัจจุบันเป็นชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่เรียกกันว่าบ้านแม่ตั้น ตั้งอยู่ในเขตอำเภอombokอ้อย จังหวัดเชียงใหม่

โครงสร้างของชุมชนมหาราช อาจมองได้ว่ามีความเหนียวแน่นทางสังคมค่อนข้างสูง เพราะมีพื้นฐานการปกครองที่มาจากกลุ่มเครือญาติ (Kin Group) โดยมีตระกูลสมณะ ซึ่งเป็นคนกลุ่มหลักที่เข้ามาอยู่อาศัยในยุคแรกๆ ปู่เปเลวประมาณให้ผู้ที่ศึกษาว่าตระกูลสมณะ ซึ่งมีท่านเป็นหนึ่งในตระกูลนี้ด้วยนั้นอาจมีจำนวนสมาชิกในปัจจุบันมากถึง 80% ของจำนวนประชากรทั้งหมดในชุมชน ซึ่งนับเป็นจำนวนที่สูงมาก แม้ว่าบางครอบครัวจะใช้นามสกุลอื่นที่ไม่ใช่สมณะ เนื่องจากการแต่งงานของลูกหลานที่เป็นผู้หญิง แต่เครือข่ายความสัมพันธ์นี้ก็ยังคงเหนียวแน่นในชุมชน จึงทำให้กลุ่มตระกูลนี้มีอิทธิพลในชุมชนสูง ทั้งด้านการปกครองและกำหนดความเป็นไปของชุมชน

ดังนั้นการเกิดผู้นำธรรมชาติ อาจจะเป็นการรวมกลุ่มในช่วงแรกๆ ก่อนยุคปี 2531 ที่รัฐเข้ามารับรองชุมชน ซึ่งชุมชนยังไม่มีโครงสร้างทางการปกครองที่ชัดเจน ผู้นำชุมชนคนแรกที่ได้รับการยอมรับจากชาวบ้านให้เป็นผู้นำชุมชนก็คือพ่อของแม่ปิ่นนั่นเอง เนื่องจากเป็น "พี่ใหญ่" ที่อาวุโสที่สุดของตระกูลและเป็นคนแรกที่เข้ามาตั้งรกรากในพื้นที่ชุมชนมหาราชปัจจุบัน ถึงแม้ว่าชุมชนจะได้รับการรับรองอย่างเป็นทางการและมีโครงสร้างการปกครองที่ชัดเจนขึ้นแล้ว การจัดการทางสังคมใหม่นี้ ก็ไม่ได้แตกต่างไปจากความรู้สึกของชาวบ้านในระบบสังคมแบบเดิมในสมัยบุกเบิกที่ยังไม่มีการรวมตัวเป็นหมู่บ้านหรือชุมชนแต่อย่างใด ชาวบ้านยังคงอยู่อาศัยแบบพึ่งพาซึ่งกันและกันเป็นอย่างดี จนกระทั่งเมื่อยังมีเหตุการณ์ถูกขับไล่ชุมชน ยังทำให้ชาวบ้านมีความแน่นแฟ้นทางสังคมมากยิ่งขึ้น นอกจากนั้นบางครั้งชาวบ้านยังได้รวมตัวกันต่อรองแนวคิดและการทำงานของเทศบาลและนักการเมืองท้องถิ่นถึงนโยบายหรือกิจกรรมต่างๆ เพื่อให้เกิดความสอดคล้องกับความต้องการที่แท้จริงของคนในชุมชนอีกด้วย

ข้อดีของชุมชนที่นอกจากจะเป็นชุมชนที่มีระบบสังคมแบบเครือญาติ รวมถึงมีการใช้ทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่จากการนำระบบเก่าในชุมชนชนบทเดิมมาใช้ร่วมด้วย ทำให้การทำงานของผู้นำชุมชนและชาวบ้านเป็นไปในทิศทางเดียวกัน รวมถึงสภาพปัญหาทางสังคมที่เกิดขึ้นกับชุมชนในกรณีการเรียกร้องสิทธิและความมั่นคงของชุมชนได้ยิ่งทำให้ชาวบ้านรู้สึกมีส่วนร่วมและเป็นสิ่งที่ทำให้ทุกคนในชุมชนมีสถานภาพและบทบาททางสังคมที่ไม่แตกต่างกันนัก ดังนั้นชุมชนจึงปราศจากเงื่อนไขที่ทำให้เกิดปัญหาความเหลื่อมล้ำหรือความขัดแย้งใดระหว่างชาวบ้านในชุมชนและความเข้มแข็งของชุมชนดังกล่าว ยังทำให้ชุมชนนี้ได้รับคำชมว่าเป็นชุมชนตัวอย่างที่มีความเข้มแข็งจากทางเทศบาลอีกด้วย

2.1.2 ชุมชนฟ้าเปิด

ชุมชนนี้ตั้งอยู่ในแนวกำแพงเมืองชั้นนอกด้านทิศใต้ ในบริเวณประตูสำหรับนำนักโทษไปยังแดนประหารที่มีต้นตาล 3 ต้น (เขตบ้านท่าวังตาล อ. หางดง ในปัจจุบัน) ประตุนี้นี้จึงมีชื่อว่า “ประตูก้อม” ซึ่งหมายถึงประตูของนักโทษ และต่อมาได้กลายเป็นชื่อชุมชนเก่าที่อยู่อาศัยในเวลาต่อมาว่า “บ้านประตูก้อม” นับถึงปัจจุบันชุมชนนี้มีอายุ มากกว่า 90 ปีมาแล้ว จนกระทั่งเมื่อชุมชนได้รับการรับรองให้เป็นชุมชนจากเทศบาล ในปี พ.ศ. 2529 ชาวบ้านจึงร่วมกันเปลี่ยนชื่อชุมชนใหม่อย่างเป็นทางการว่า “ชุมชนฟ้าเปิด” เพื่อความเป็นสิริมงคลและมีความหมายที่ดีขึ้น เนื่องจากคำว่า “ก้อม” ในความหมายเดิมแปลว่า ลั่น อาจไม่เป็นมงคลต่อชุมชน จะทำอะไรก็ไม่สำเร็จ ไม่ยืดยาว และขาดความสามัคคี นอกจากการตั้งชื่อชุมชนใหม่แล้วชุมชนยังมีการจัดแบ่งอาณาเขตของชุมชนใหม่ด้วย เนื่องจากชุมชนฟ้าเปิดแต่เดิมมีพื้นที่ค่อนข้างใหญ่กว่าชุมชนแออัดอื่นๆ ในเขตแขวงเมืองราช ทางเทศบาลจึงต้องการจัดเขตการปกครองเพิ่มขึ้นเพื่อให้ง่ายต่อการทำงานของทางราชการต่อไป แต่ในความรู้สึกรักของชาวบ้านทั้งสี่เขตของชุมชนต่างถือว่าเขาเป็นคนชุมชนเดียวกัน เพราะมีการเลือกตั้งประธานชุมชนและคณะกรรมการเพียงชุดเดียวเท่านั้น

โดยได้แบ่งชุมชนออกเป็นสี่เขตตามบริเวณที่ตั้งที่อยู่ในบริเวณต่างๆ หรือสถานที่ใกล้เคียง คือบริเวณถนนประชาสัมพันธ์ แบ่งเป็นชุมชนฟ้าเปิดเขต 1 และ 2 บริเวณถนนสุริยวงศ์ จัดให้เป็นชุมชนฟ้าเปิดเขต 3 บริเวณถนนนันทารามเป็นชุมชนฟ้าเปิดเขต 4 ซึ่งชุมชนฟ้าเปิดทั้ง 4 เขตตั้งอยู่ในเขตการปกครองตำบลห้วยยา แขวงเมืองราช บริเวณที่ตั้งของชุมชนฟ้าเปิดนี้มีอาณาเขตที่ติดต่อกับชุมชนมหาราชในเขต 3 เป็นส่วนใหญ่เพราะเป็นพื้นที่ที่เป็นแนวกำแพงเมืองเก่าเช่นกัน แต่ทั้งนี้พื้นที่ของชุมชนฟ้าเปิดก็ไม่ได้อยู่ในบริเวณริมแนวกำแพงเมืองเก่าทั้งหมด โดยเขต 1 และ 2 อยู่ริมคลองแม่ข่าและคูไหวบางส่วน ส่วนเขต 3 อยู่ติดแนวกำแพงและคลองแม่ข่า และเขต 4 อยู่ใกล้แนวลำคูไหวและแนวกำแพง ชุมชนฟ้าเปิดปัจจุบันมีนาย นายแสวง เป็นประธานชุมชน ในทุกเขตมีประชาชนอาศัยรวมอยู่จำนวน 1175 คน หรือ 278 หลังคา¹⁶ สำหรับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนฟ้าเปิดนี้มีลักษณะของการตั้งถิ่นฐานทั้งที่เป็นชาวบ้านเดิมในพื้นที่ที่มีการอยู่อาศัยมานาน

¹⁶ ข้อมูลนี้เป็นข้อมูลที่ได้จากการสำรวจข้อมูลประชากรเบื้องต้น ช่วงปี พ.ศ. 2547 ของฝ่ายสวัสดิการสังคม แขวงเมืองราช แต่ผู้ศึกษาเห็นว่าข้อมูลนี้เป็นข้อเท็จจริงส่วนหนึ่งที่ได้มาจากข้อมูลทางทะเบียนบ้าน(ชั่วคราว) เพราะในความเป็นจริงยังมีประชากรบางส่วนที่เข้ามาอยู่อาศัยโดยการโยกย้ายถิ่นที่อยู่เข้ามาทำงานในเมืองเชียงใหม่ โดยการเช่าที่พักในเขตชุมชนก็มี โดยที่เขาเหล่านั้นอาจไม่ได้ย้ายทะเบียนบ้านเข้ามาเป็นต้น เนื่องจากบริบทของชุมชนฟ้าใหม่ นี้อยู่ใกล้ย่านธุรกิจที่สำคัญหลายๆ ด้าน เช่น การโรงแรม ท่องเที่ยว บริษัท ฯลฯ

แล้ว แต่เมื่อชาวบ้านแต่ละครอบครัวมีสมาชิกเพิ่มขึ้นหรือเมื่อลูกหลานจะออกเรือน แต่ครอบครัวไม่สามารถสนับสนุนหรือไม่มีเงินพอจะซื้อที่ดินหรือขยับขยายออกไปข้างนอก จึงทำให้จำเป็นต้องบุกเบิกพื้นที่สาธารณะใกล้เคียงเพื่อสร้างเป็นบ้านพักเพิ่มขึ้น อีกทั้งด้วยพื้นที่ชุมชนฟ้าใหม่อยู่ใกล้เคียงกับแหล่งการค้าและเศรษฐกิจที่สำคัญของเมืองเชียงใหม่ในหลายๆ ที่ เช่น ตลาดประตูเชียงใหม่ ตลาดไนท์บาซาร์ ถนนเครื่องเงินวัวลาย จึงทำให้มีการเคลื่อนย้ายของผู้คนจากต่างหวัดที่เข้ามาทำงานในเมืองเพิ่มขึ้น อาชีพส่วนใหญ่ของชาวบ้านคือ อาชีพค้าขายที่ตลาดสดประตูเชียงใหม่ รับจ้างขายของที่ตลาดตลาดไนท์บาซาร์ รับจ้างซักรีดเสื้อผ้า พนักงานบริษัท ช่างตัดกรรมเครื่องเงิน กรรมกร และแม่บ้าน เป็นต้น บริเวณชุมชนฟ้าใหม่จึงเป็นพื้นที่ที่มีการบุกเบิกโยกย้ายถิ่นฐานเข้ามามากขึ้น ซึ่งมีทั้งที่หักร้างถางป่าเองและซื้อขายกรรมสิทธิ์ต่อกันมา เนื่องจากพื้นที่ชุมชนฟ้าเปิดในสมัยก่อนนั้นมีทั้งสภาพป่ารก ป่าละเมาะ และเป็นหนองน้ำเฉอะแฉะ รวมถึงอยู่ใกล้แนวกำแพงเมืองเก่า ดังนั้นจึงเป็นบริเวณที่ไม่มีใครสนใจนอกจากชาวบ้านที่อยู่อาศัยในบริเวณนั้นมาแต่เดิม และผู้คนจากต่างพื้นที่ที่จะเข้ามาอยู่อาศัย

2.1.3 สถานการณ์และสภาพปัญหา ในชุมชนมหาราชและชุมชนฟ้าเปิด

จากหัวข้อที่ผ่านมาได้แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการชุมชนและรูปแบบของการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในพื้นที่ทั้งสองชุมชนคือชุมชนมหาราชและชุมชนฟ้าเปิดแล้วนั้น ทำให้เรามองเห็นถึงความสัมพันธ์และประสบการณ์ของชาวบ้านที่มีต่อพื้นที่ชุมชนมาอย่างยาวนาน สาเหตุสำคัญที่นำมาสู่การรวมกลุ่มของผู้คนจนกลายมาเป็นชุมชนในปัจจุบันนั้น อาจมีเหตุผลที่ไม่แตกต่างอะไรจากการเกิดขึ้นและดำรงอยู่ของชุมชนแออัดในสังคมอื่นๆ เนื่องจากการไม่สามารถดำรงวิถีชีวิตอยู่ในสังคมแบบเดิมเช่นบรรพบุรุษในอดีตได้ ลูกหลานรุ่นต่อมาจึงต้องขยายหาแนวทางทำกินใหม่ทั้งจบ ทั้งเคียวหันหลังให้นาแล้วมุ่งหน้าสู่เมือง แต่การใช้ชีวิตในสังคมเมืองไม่ใช่เรื่องง่าย เงินทองที่หาได้ทุกบาทจึงต้องใช้ไปอย่างประหยัดที่สุด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องกิน หรือเรื่องอยู่ ดังนั้นผู้คนต่างถิ่นจากสังคมบ้านนาจึงมีจำนวนไม่น้อยเลยที่ต้องเปลี่ยนจากชาวไร่ชาวนามาเป็นชาวสลัม และกลายมาเป็นคนขายของของสังคมเมืองในที่สุด สำหรับชุมชนแออัดที่เป็นพื้นที่ศึกษาในครั้งนี้ ผู้ศึกษาสามารถสรุปถึงพัฒนาการชุมชนได้ว่า

(1) ชุมชนมหาราช การย้ายถิ่นฐานในยุคเริ่มแรกเป็นไปในลักษณะของการอพยพมาจากต่างอำเภอและมีการขยายชุมชนออกไปจากความสัมพันธ์ทางเครือญาติ กล่าวคือชาวบ้านกลุ่มแรกที่เข้ามาบุกเบิกจับจองพื้นที่และลงหลักปักฐานได้เรียบร้อยแล้ว พวกเขาก็จะมองหาเส้นทางในการชักชวนครอบครัวและญาติพี่น้องรวมถึงเพื่อนบ้านในชุมชนเก่าของตนให้ย้ายเข้ามาอาศัยและ

ทำกินในเมือง กระทั่งมีจำนวนสมาชิกในชุมชนเพิ่มขึ้นจนเต็มพื้นที่ ลุงเปลวผู้นำชุมชนคนปัจจุบัน ให้ข้อมูลว่าในชุมชนมหาราชนี้มีครอบครัวที่เป็นเครือญาติของตระกูลสมณา มากถึงร้อยละ 80 ของชาวบ้านทั้งหมดในชุมชนทีเดียว การย้ายถิ่นฐานของชาวบ้านจากชนบทเข้ามาสู่เมืองนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากข้อจำกัดในการทำกินที่ไม่สามารถดำรงวิถีชีวิตและประกอบอาชีพแบบเดิมได้ เนื่องจาก อ. อมก๋อย มีลักษณะภูมิประเทศที่เป็นป่าและภูเขา ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงมักประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำไม้ แต่เมื่อรัฐมีนโยบายปิดป่า(หมดสัมปทานป่าไม้) จึงทำให้ชาวบ้านหลายครัวเรือนขาดรายได้ อีกทั้งความเจริญของเมืองที่เป็นภาพตรงข้ามกับสังคมชนบทไกลที่ทำให้ชาวบ้านขาดโอกาสทางสังคมที่ดี เช่น ห่วงไกลหมอและการศึกษา ดังนั้นคนหนุ่มในหมู่บ้านจึงต้องหาความก้าวหน้าใหม่ๆ ให้ชีวิตโดยการบ่าวน้ำเข้าสู่อ้อมกอดของเมือง แต่ด้วยความขัดสนด้านรายได้เพราะพวกเขายังไม่สามารถปรับตัวกับการใช้ชีวิตในเมือง รายได้ที่มีแทบไม่พอซื้ออาหารยังชีพ ดังนั้นพวกเขาจึงต้องประหยัดด้วยการมองหาที่อยู่ใหม่ที่ไม่ต้องทำให้พวกเขากังวลกับรายจ่ายเรื่องค่าเช่าบ้านอีก ในสมัยก่อนที่เมืองเชียงใหม่ยังไม่เจริญเช่นวันนี้ บางพื้นที่ในเมืองยังมีลักษณะเป็นป่าหรือเป็นพื้นที่รกร้างกระจายตามเขตต่างๆ ของเมือง พื้นที่ลักษณะนี้จึงกลายเป็นที่อยู่อาศัยของชาวบ้านผู้ยากไร้ของเมืองซึ่งมีคุณสมบัติที่ดีในสายตาของผู้บุกเบิกที่มองว่าประหยัดเงิน (มีการซื้อขายสิทธิ์ที่ดินราคาถูกที่) อีกทั้งยังสะดวกเพราะใกล้แหล่งงาน และทั้งนั้นนอกจากชุมชนมหาราชจะเป็นชุมชนที่มีโครงสร้างและความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเครือญาติแล้วนั้น ในชุมชนนี้ก็ยังเป็นพื้นที่รองรับคนจากพื้นที่อื่นๆ ด้วย

(2) ชุมชนฟ้าเปิด อาจมองได้ว่าชุมชนนี้มีความหลากหลายของประชากรและการถือครองกรรมสิทธิ์ในที่ดินมากกว่าชุมชนมหาราช เนื่องจากมีทั้งชาวบ้านที่มีเอกสารสิทธิ์ครอบครองในที่ดิน และชาวบ้านอีกส่วนซึ่งเป็นสัดส่วนที่มากกว่าที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ดังกล่าว อย่างก็คิดคนส่วนใหญ่ก็มักจะเข้าใจว่าชาวบ้านของชุมชนฟ้าเปิดนี้มีปัญหาความไม่มั่นคงในที่ดินเหมือนกัน อาจกล่าวได้ว่าการเกิดขึ้นมีทั้งที่เป็นคนจนเมืองและการอพยพของคนต่างพื้นที่เข้ามา เนื่องจากชุมชนมีพื้นที่ที่ใหญ่มาก (4 เขต ประมาณ 50 ไร่) จึงมีอาณาเขตติดใกล้เคียงกับย่านการค้าและแหล่งงานที่สำคัญๆ หลายที่ ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงมีอาชีพค้าขายที่ตลาดประตูเชียงใหม่ รับจ้างเป็นช่างทำเครื่องเงินที่ชุมชนวัวลาย หรือทำงานภาคบริการทั้ง โรงแรม ร้านอาหาร รับจ้างทั่วไปในตลาดไนท์บาซาร์ รวมถึงย่านการค้าทั่วไปในเมืองเชียงใหม่ การตั้งชุมชนระยะแรกเกิดจากการสร้างบ้านเรือนขยายไปตามแนวกำแพงเมืองเก่าชั้นนอกและที่ว่างริมคลองแม่ข่าเพื่อรองรับการขยายตัวของประชากรอพยพ และการเพิ่มขึ้นของจำนวนสมาชิกในครอบครัวดั้งเดิมของชาวบ้านอาศัยอยู่บริเวณนั้นมาตั้งแต่สมัยร้อยๆ ปีที่ผ่านมา

จากคำบอกเล่าและยืนยันของชาวบ้านที่ว่าทั้งสองชุมชนล้วนแต่มีพัฒนาการยาวนานมา มากกว่า 50 ปี ด้วยการอธิบายถึงอายุของผู้อาวุโสในชุมชนที่เป็นชาวบ้านรุ่นเก่ายุคบุกเบิกที่มีการ สืบทอดตระกูลจนมาลูกหลานรุ่นที่ 3 แล้วนั้น จึงเป็นเครื่องยืนยันให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ของ ชุมชนที่มีมาอย่างยาวนานและต่อเนื่อง รวมถึงชุมชนมีการพัฒนาและวิวัฒนาการไปในทิศทางที่ดี ขึ้นอีกด้วย เนื่องจากสภาพสังคมและวิถีชีวิตตลอดจนโลกทัศน์ในการมองชุมชนและตนเองของ ชาวบ้านที่เปลี่ยนไปตามกระแสสังคมหลัก โดยเฉพาะความจำเป็นทางการศึกษาที่เปิดโอกาสให้เด็ก เข้าถึงแหล่งความรู้และแหล่งงานมากขึ้น ชาวชุมชนแออัดตั้งแต่รุ่นที่สองซึ่งส่วนใหญ่มีอายุ ระหว่าง 35 – 60 ปี จึงมีทางเลือกในการประกอบอาชีพที่หลากหลายขึ้น ต่างจากสมัยก่อนที่ ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นแรงงานราคาถูก หรือมีอาชีพรับจ้างเป็นแรงงานรับจ้างก่อสร้าง หรือออกไป ขายของที่ตลาดสดประตูเชียงใหม่ จนอาจกล่าวได้ว่าสภาพสังคมและเศรษฐกิจในปัจจุบันเริ่มมี แนวโน้มที่ดีขึ้นบ้าง

จากการสำรวจสภาพที่อยู่อาศัยและลักษณะการประกอบอาชีพของชาวบ้านในชุมชนทั้ง สองพื้นที่ทำให้ผู้ศึกษาพอจะประมาณถึงความแตกต่างระหว่างสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม ของครอบครัวและปัจเจกในชุมชนแออัดได้ 5 กลุ่มคือ¹⁷ 1) กลุ่มแรกส่วนใหญ่เป็นครอบครัวที่มี ธุรกิจห้องพักรับพักรอหรือบ้านพักให้เช่าในชุมชนหรืออาจมีธุรกิจส่วนตัวอยู่นอกชุมชนและมีรายได้เพียง พอที่จะสะสมความมั่งคั่งทางที่ดินในพื้นที่นอกชุมชน (คนกลุ่มนี้จะซื้อที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์บริเวณ นอกชุมชนเตรียมไว้ เพื่อสถานการณ์ความไม่แน่นอนจากปัญหาการถูกขับไล่ออกจากชุมชนซึ่งไม่รู้ จะเกิดขึ้นหรือไม่หรือจะเกิดเมื่อใด) คนกลุ่มนี้จึงถือว่าเป็นครอบครัวที่มีฐานะดีในชุมชน 2) กลุ่มที่ สอง เป็นกลุ่มข้าราชการและลูกจ้างของรัฐที่ทำงานในหน่วยงานตำรวจ สถานศึกษา สาธารณสุข 3) กลุ่มที่สาม ประกอบธุรกิจส่วนตัวที่มีขนาดเล็กถึงกลาง ได้แก่มีแผงขายของที่ตลาดสด ขายของ จำหรือซุ้มขายเหล้าตองหน้าบ้าน ร้านเสริมสวย ร้านล้างรถ ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า รับซื้อของเก่า 4) กลุ่มที่สี่ อาชีพรับจ้าง ทำงานเป็นพนักงานบริษัทห้างร้าน หรืออาจรับงานมาทำที่บ้าน เช่น พับถุง กระดาษสา ทำไส้เทียนหอม ฯลฯ และสุดท้าย 5) เป็นกลุ่มที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม น้อยที่สุดคือ กลุ่มที่เป็นแรงงานรับจ้างรายวัน เช่นทำงานก่อสร้าง เป็นพนักงานทำความสะอาด ยาม เก็บของเก่าขาย เป็นต้น

ทั้งนี้ลักษณะทางกายภาพของชุมชนจะมีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากภาพและการรับรู้ ทั่วไปของสังคมที่มองว่า ชุมชนแออัดที่ใดๆ ก็คงเหมือนกันหรือชุมชนแออัดเชียงใหม่ก็มีลักษณะ

¹⁷ ทั้งนี้การแบ่งข้างต้น เป็นเพียงการแบ่งกลุ่มของชาวบ้านตามความเห็นของผู้ศึกษาเท่านั้น เพราะ ในความจริงแล้วยังมีปัจจัยอีกหลายด้านที่สามารถจะนำมาจำแนกให้เห็นความแตกต่างของสถานภาพของคนใน ชุมชนได้ เช่นการแบ่งตามประเภทที่ดินที่ครอบครอง

เหมือนกับสลัมหรือชุมชนแออัดในกรุงเทพฯ¹⁸ เช่นย่านคลองเตย ชุมชนริมทางรถไฟ หรือบ้านใต้ทางด่วน ที่เป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยขยะ น้ำท่วมขังเฉอะแฉะ บ้านเป็นห้องแถวเล็กๆ อยู่ติดกันจนไม่มีที่ว่างทำกิจกรรมของชุมชน มุงหลังคาและกันฝาบ้านด้วยสังกะสีรั่วๆหรือกระดาษา มีทางเดินเท้าแคบๆเป็นไม้กระดานพาดผ่านคูน้ำคร่าอย่างไม่เป็นระเบียบ หรือเป็นแหล่งอาชญากรรมของสังคม แต่ชุมชนมหาราชและฟ้าเปิด นี้มีลักษณะทางกายภาพที่อาจเรียกได้ว่าดีกว่ามากหรือยังมีสัดส่วนน้อยของชุมชนที่ยังไม่มีทุนเพียงพอจะนำไปปรับปรุงบ้านให้ดีขึ้นกว่าบ้านที่มุงด้วยสังกะสีรั่วๆ

ชุมชนฟ้าเปิด จะมีสภาพที่อยู่อาศัยของบ้านเรือนในมีลักษณะการสร้างบ้านเรือนที่ค่อนข้างแออัดมากกว่าชุมชนมหาราช เนื่องจากลักษณะทางกายภาพของพื้นที่มีบริเวณชอกชอย ซับซ้อนในชุมชนมากกว่า การปลูกสร้างบ้านส่วนใหญ่เป็นบ้านไม้หรือปูนชั้นเดียว มีถนนเส้นหลักที่สามารถใช้เป็นเส้นทางหลักติดต่อกับพื้นที่ข้างนอกได้ แต่ถนนทางเข้าบ้านเรือนจะแคบมากส่วนใหญ่สัญจรโดยใช้รถจักรยานยนต์หรือรถจักรยาน ถ้าใครมีรถยนต์ก็ต้องเอาไปจอดไว้ที่ริมถนนนอกชุมชน แต่ความแออัดนี้ก็ไม่ได้ทำลายความน่าอยู่ของชุมชนออกไป เนื่องจากพื้นที่ในชุมชนมีความพยายามที่จะรณรงค์รักษาความสะอาดให้ดีที่สุด

นอกจากนี้ชุมชนยังมีระบบสาธารณูปโภค โทรศัพท์ ประปา ไฟฟ้า มีถนนปูนซีเมนต์ในชุมชนเกือบทั่วทุกบ้าน รวมถึงมีการสร้างสะพานข้ามคลองที่แข็งแรง สำหรับสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนส่วนใหญ่เป็นเรื่อง อาชญากรรมเล็กๆ น้อย เนื่องจากเป็นชุมชนที่มีคนแปลกหน้าหรือคนต่างถิ่นเข้ามาพักอาศัยอยู่มาก ทำให้ชุมชนยากที่จะเข้าไปจัดการสอดส่องดูแลได้ทั่วถึง นอกจากนี้ยังมีปัญหาเรื่องขยะมูลฝอย และน้ำท่วม เนื่องจากสภาพคลองแม่ข่าในชุมชนตื้นเขินและเต็มไปด้วยขยะและวัชพืช ที่ส่วนใหญ่เกิดจากการทิ้งขยะของชุมชนที่อยู่ต้นน้ำ (การไม่รักษาความสะอาดของสิ่งแวดล้อมของชุมชนอื่น)

ถึงแม้ชุมชนจะได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้นในหลายๆด้าน และปัญหาของชุมชนบางประการจะได้ถูกจัดการไปบ้างแล้วเช่น ปัญหาน้ำท่วมขัง การปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นระเบียบ และ

¹⁸ ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2503 มีการแปลคำว่า Slum เป็นภาษาไทยหลายคำด้วยกันเช่น บริเวณวิบัติ บริเวณเสื่อมโทรม แหล่งอบายมุข แหล่งทุจริตและแหล่งเสื่อมโทรม จนกระทั่งวันที่ 27 เมษายน 2525 คณะรัฐมนตรีจึงได้ออกมติให้เรียก “ชุมชนแออัด” (Crowded Community) แทน คำว่า “สลัม” เนื่องจากคำว่า “สลัม” นั้นมีความหมายในเชิงคำด้อยแก่ผู้ที่อยู่อาศัย ทำให้เกิดความรู้สึกคำด้อย เป็นคนชั้นต่ำ อันจะก่อให้เกิดปัญหาและช่องว่างทางสังคมมากขึ้น (สิริลักษณ์ แก้วคงยศ, 2533: 7)

ความแออัดของจำนวนสมาชิกและพื้นที่ชุมชน¹⁹ แต่ชุมชนก็ยังคงมีปัญหาทางสิ่งแวดล้อมและสาธารณสุขอยู่พอสมควร และต้องอาศัยการจัดการปัญหาร่วมกันของสมาชิกชุมชนและจากความร่วมมือของชาวบ้านกับองค์กรภาครัฐและเอกชน อย่างต่อเนื่อง เช่นกิจกรรมรณรงค์รักษาสีสิ่งแวดล้อมชุมชนทุกปี ในวันที่ 5 ธันวาคม ของชุมชนมหาราช และการต่อสู้กับรัฐและต่อรองกับกลุ่มการเมืองท้องถิ่นของชาวบ้านในอดีต ยังได้นำมาสู่ผลประโยชน์แก่การพัฒนาด้านระบบสาธารณสุขไปรษณีย์ต่างๆ ในชุมชนทั้ง ไฟฟ้า น้ำประปา ถนนลาดยาง โทรศัพท์ การขอสาธารณสุขไปรษณีย์ต่างๆ กลายเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทางชุมชนใช้เป็นเงื่อนไขต่อรองในการช่วยพัฒนาชุมชนเพื่อแลกกับคะแนนเสียงสนับสนุนในการเลือกตั้ง เพราะสมัยก่อน (ช่วงก่อนที่ชุมชนจะได้รับการรับรองจากทางเทศบาล) ชาวบ้านต้องเสียเงินจ่ายค่าน้ำ ค่าไฟฟ้าจากการต่อพ่วงมาจากเพื่อนบ้านนอกชุมชน ทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายเดือนหนึ่งแพงกว่าราคาจริงถึง 3 เท่า

สำหรับโครงการปรับปรุงชุมชนที่สำคัญที่ยังคงดำเนินงานต่อเนื่องยังคงเป็นการปรับปรุงสภาพแวดล้อมชุมชน โดยเฉพาะการรักษาความสะอาดและขุดลอกลำคูไหล (เป็นลำคูที่แตกสาขามาจากคลองแม่ข่า บริเวณชุมชนฟ้าเปิดเขต 2) ที่เต็มไปด้วยขยะและวัชพืช และป้องกันไม่ให้เกิดการบุกรุกพื้นที่ริมคูไหลโดยการถมดินลงไปลำคูของชาวบ้านบางคนเพื่อต้องการขยายพื้นที่อยู่อาศัย แม้ชุมชนจะมีการจัดทำแผนพัฒนาชุมชนเองแต่ก็ยังสอดคล้องกับแผนพัฒนาของทางเทศบาล เพราะชุมชนต้องอาศัยงบประมาณ และต้องการแสดงความสามารถในการดูแลชุมชนต่อสังคมภายนอกในอีกด้านหนึ่งด้วย

สำหรับประเด็นปัญหาพื้นฐานทางสังคมโดยทั่วไปในชุมชนมหาราชและฟ้าเปิดในช่วงเวลาที่ผู้ศึกษาได้เข้าไปศึกษาข้อมูลในพื้นที่ช่วงต้นปี พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา พบว่าชุมชนได้มีการเปลี่ยนแปลงทางสภาพแวดล้อมต่างๆ ไปอย่างมากจากอดีตในยุคแรกที่มีการอพยพย้ายถิ่นฐานเข้ามาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม จากคำบอกเล่าของชาวบ้านในพื้นที่ส่วนใหญ่มองว่าความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้เป็นไปในด้านบวกหรือดีขึ้นกว่าเดิมในทุกๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเศรษฐกิจ สภาพแวดล้อมในชุมชน และระบบสาธารณสุขไปรษณีย์ รวมถึงในชุมชนยังไม่มีปัญหาอาชญากรรมและอบายมุขเกิดขึ้นในปัจจุบัน ดังที่ผู้ให้สัมภาษณ์เล่าให้ผู้ศึกษาฟังว่า

¹⁹ จะมีปัญหานี้บ้างก็คือปัญหาการปลูกบ้านบนพื้นที่ที่ไม่เหมาะสมประมาณ 10 หลัง ที่ยังสร้างบ้านคร่อมอยู่บนแนวกำแพงเก่า ซึ่งเป็นแนวกำแพงที่ยังไม่มีการพังทลาย และอีกส่วนที่ปลูกบ้านคร่อมลำคูไหล ซึ่งในขณะนี้กำลังมีโครงการที่จะจัดสรรพื้นที่ใหม่ในชุมชนให้คนเหล่านี้สร้างที่พักใหม่ เพื่อไม่ให้ทางเทศบาลต้องมาจัดการความเสื่อมโทรมของแนวกำแพงเมืองซึ่งเป็นโบราณสถาน

“เดี๋ยวนี้ชุมชนเราดีขึ้นเยอะ มีน้ำประปา มีไฟฟ้า ใช้ไม่ต้องพ่วงเขา ถนนก็ไม่เลอะและดูสะอาดกว่าเมื่อก่อน มันก็ค่อยๆ พัฒนาไป ถ้าอยู่แบบเดิมมันก็ไม่ดีกับสุขภาพเรา แล้วทางการก็ชอบด้วย พวกเราก็ออยู่กันอย่างสบายใจปัญหาอาชญากรรม ยาเสพติดก็ลดหายไปจนหมดไม่เหมือนสมัยก่อนมันก็มีวุ่นวายกันบ้าง ”

ส่วนปัญหาเรื่องความปลอดภัยและอาชญากรรมในพื้นที่ ไม่มีให้พบในช่วงที่ผู้ศึกษาทำการสำรวจและเก็บข้อมูลในพื้นที่ เนื่องจากคณะกรรมการชุมชนและชาวบ้านจะมีการควบคุมและช่วยกันป้องกันสถานการณ์ปัญหาด้วยการใช้ระบบเครือญาติอยู่แล้ว รวมถึงการมีศูนย์ช่วยเหลือผู้หญิงและเด็กในชุมชน ยิ่งทำให้ปัญหาความรุนแรงในครอบครัวและชุมชนจากการใช้สารเสพติด บุหรี่และเหล้า รวมถึงการลดการใช้กำลังและความรุนแรงต่อผู้หญิงและเด็กได้เช่นกัน ส่วนใหญ่เป็นปัญหาที่ไม่รุนแรงมากนักและมักเกิดกับกลุ่มที่คนภายนอกที่เข้ามาเช่าที่พักในชุมชน ปัจจุบันชาวบ้านในชุมชนได้สร้างหอพักหรือบ้านเช่ามากขึ้น ทำให้มีคนจากต่างอำเภอและต่างจังหวัดเข้ามาขอเช่าอยู่อาศัยหลายคน ซึ่งทำให้มีปัญหาอยู่บ้างเล็กน้อย เช่น การส่งเสียงรบกวน การทะเลาะของสามีภรรยา ซึ่งการควบคุมในส่วนนี้จะตกอยู่ในความรับผิดชอบของเจ้าของหอพักที่จะช่วยสอดส่อง ซึ่งคณะกรรมการชุมชนจะไม่เข้าไปเกี่ยวข้องในช่วงแรก นั้นเพราะชุมชนยังมีพื้นฐานความสัมพันธ์มาจากปัจจัยทั้งด้านเครือญาติและสภาพปัญหาของชุมชนที่ทำให้เกิดการพึ่งพาช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (Mutual Support).²⁰ ในสังคม รวมถึงยังเป็นผลมาจากปัจจัยสำคัญอีกอย่างที่ทำให้คนในสังคมเกิดความสามัคคีมากยิ่งขึ้นกว่าความสัมพันธ์ที่เป็นทุนทางสังคมเดิมหรือเท่ากับว่าชาวบ้านมีการรวมตัวที่สำคัญสองครั้งนั่นคือ ครั้งแรกรวมตัวสร้างชุมชน และครั้งที่สองรวมตัวเพื่อควมมีตัวตนของชุมชน นั่นคือสถานการณ์ก่อนขอรับรองจัดตั้งชุมชนอย่างเป็นทางการของเทศบาล ที่ชาวบ้านชุมชนแออัดต้องตกอยู่ในความหวาดหวั่นกลัวการถูกขับไล่ออกจากที่อยู่อาศัย ซึ่งเป็นสิ่งที่ชาวบ้านเรียกว่าแค้นฝังลึกในใจมาตลอด การที่คนในชุมชนมีปัญหาระหว่างที่ติดเหมือนกัน คือไม่มีกรรมสิทธิ์ครอบครองที่ถูกต้องตามกฎหมาย เนื่องจากบริเวณที่ตั้งของชุมชนนั้นเป็นที่ดินซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของสำนักงานราชพัสดุ และขณะเดียวกันเป็นเขตความรับผิดชอบของกรมศิลปากรเนื่องจากเป็นเขตพื้นที่รอบกำแพงเมืองชั้นนอกที่มีการรับรองว่าเป็นเขตโบราณสถาน หลักการของรัฐบาลนี้จึงยังมีน้ำหนักและเขยิบมากขึ้นกว่าเดิมในการที่จะ

²⁰ เป็นระบบความสัมพันธ์ที่เป็นไปในลักษณะของการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และยังเป็นการช่วยเหลือด้านจิตใจอีกด้วย (Emotional Support) ซึ่งจะแตกต่างไปจากระบบอุปถัมภ์ และอาจไม่มีในโครงสร้างชุมชนแออัด เนื่องจากชาวชุมชนไม่ได้มีสถานภาพเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างกันมากนัก

อ้างสิทธิและย้ายชาวบ้านให้ออกไปจากพื้นที่โดยชอบธรรม มากกว่าจะใช้ประเด็นเรื่องชุมชนแออัดและแหล่งเสื่อมโทรมของเมือง ซึ่งชาวบ้านสามารถอ้างสิทธิได้มากกว่านั่นเอง

ปัญหาความไม่มั่นคงในที่อยู่อาศัยของชาวบ้าน ยังทำให้พื้นที่ชุมชนแออัดกลายเป็นพื้นที่ของการเผชิญหน้าระหว่างชาวบ้านและผู้คนหลากหลายฝ่ายที่ต่างรุมเข้ามาทำความเข้าใจ โดยเฉพาะกลุ่มนักการเมืองท้องถิ่นที่เข้ามาหิบลอย โอกาส นโยบายโลว์ริอุมแออัดยังกลายเป็นนโยบายขายดีของกลุ่มนักการเมืองในทุกระดับที่เป็นไปทั้งสนับสนุนการมีอยู่ของชุมชน และเน้นการให้ความช่วยเหลือในทุกๆ ด้าน และอาจรวมไปถึงกลุ่มที่เอาใจชาวบ้านที่ไม่ได้อาศัยอยู่ในชุมชนแออัดด้วยการสนับสนุนการย้ายชุมชนแออัดออกไป เพื่อปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ของเมืองให้แลดูน่าอยู่ขึ้น นั่นเอง ทั้งนี้ดูแสงประธานชุมชนฟ้าเปิดได้ให้ข้อมูลเพิ่มเติมถึงการทำงานของรัฐบาลในชุมชนว่า

“ที่ท่าของรัฐบาลที่ไม่แน่นอน พอช่วงเปลี่ยนนายใหม่ เทศบาลก็รุกที แล้วก็เงียบไป ทางราชพัสดุ อยากปรับปรุงแต่ทุนไม่มี ก็เห็นว่ากำลังจะส่งเรื่องให้เทศบาลดำเนินงานแทน คิดว่าโครงการแปลงทรัพย์สินให้เป็นทุนของรัฐ อาจจะมีหวังให้โฉนดเรา กรมศิลป์ก็ว่าไปอย่าง จะอนุรักษ์ทำเดี่ยว ราชพัสดุก็ว่าเราบุกรุกที่เขา แต่รัฐก็บอกว่าจะจัดสรรที่อยู่ให้ อะไรๆ มันไม่เป็นเนื้อเดียวกัน ทำให้เหมือนคนประสาทอ่อนๆ เพราะหวั่นใจไม่รู้ทิศทางจริงๆ ของรัฐสักทีว่าจะเอา ยังไง เราก็เลยจำเป็นต้องรุกของเราไปเรื่อยให้เขาเห็นคุณค่า ถ้าเขาให้เราอยู่ เราก็จะปรับปรุงให้มันน่าอยู่ ไม่ให้เป็นแหล่งสลัมมั่วสุม ตอนนี้ชุมชนก็ไม่มีปัญหาอะไรมีแต่จะเจริญ ให้ลูกบ้านมีส่วนร่วมช่วยกันรักษาหน้าบ้านตัวเอง ถ้าทำกันทุกบ้านชุมชนเราก็จะดี ”

ท่ามกลางกระแสความขัดแย้งทางการเมืองและสังคมที่เกิดขึ้นของคนกลุ่มต่างๆ ในเชิงใหม่กับนโยบายชุมชนแออัด ที่ภาคหนึ่งมองว่าชุมชนแออัดเป็นพื้นที่ที่เป็นส่วนเกินในสังคมเมือง และฟากหนึ่งที่เป็นเสียงสะท้อนมาจากชาวชุมชนแออัดในการเรียกร้องความชอบธรรมทางออกหนึ่งที่รัฐได้ออกมาแสดงอำนาจคือนโยบายพัฒนาชุมชนแออัด แต่เส้นแบ่งระหว่างแนวคิดเรื่อง “ปรับปรุง” และ “โลว์ริอุม” ที่แสนจะบอบบาง รวมถึงข่าวลือร้ายๆ ที่เกิดขึ้นกับชุมชนเนื่องจากชาวบ้านต่างก็รู้สึกถึงความไม่มั่นคงในชีวิตเรื่องบ้านที่เป็นปัจจัย 4 ที่สำคัญนี้ จึงมองว่าการเข้ามาแก้ไขปัญหของชาวชุมชนแออัดนี้ยังขาดความจริงใจ ถ้าซ้ำและมีปฏิบัติการที่ไม่ตรงกับลายลักษณ์อักษร (นโยบายและแผนพัฒนาฯ) ความลึกลับของสถานการณ์ปัญหาของชุมชนแออัด โดยเฉพาะประเด็นความไม่มั่นคงในที่อยู่อาศัย ส่วนหนึ่งได้กลายเป็นแรงผลักดันที่บีบคั้นให้ชาวชุมชนแออัดบางส่วนจำเป็นต้องออกมาเคลื่อนไหวเพื่อปกป้องสิทธิในที่อยู่อาศัยของตนเองในที่สุด ดังนั้นชาวบ้านจึงเริ่มเคลื่อนไหวเพื่อต่อสู้และเรียกร้องความชอบธรรมในตนเอง ไม่ยอมจำนนด้วย

เหตุผลและข้อเสนอต่างๆที่รัฐอ้างขึ้น สภาวะที่ชาวบ้านต้องเผชิญปัญหาและถูกกดขี่ จากทั้งสำนักงานราชพัสดุ เทศบาล ฝ่ายหนึ่งก็กล่าวหาว่าบุกรุกที่ดินของรัฐ และอีกฝ่ายก็กล่าวหาว่าเป็นแหล่งอาชญากรเมือง

แต่ชาวบ้านยังคงยืนกรานในอุดมการณ์เดิม เพราะปัญหาความขัดแย้งด้านที่อยู่อาศัยระหว่างชาวบ้านและภาครัฐที่เกิดขึ้นนี้สืบเนื่องมาจากการที่รัฐได้เพิกประกาศเป็นเขตโบราณสถาน ภายหลังจากที่ประชาชนได้เข้ามาอาศัยตั้งบ้านเรือนแล้วนั่นเอง ชาวบ้านได้อ้างสิทธิ์ว่าพื้นที่บริเวณนี้ในสมัยก่อนพวกเขาต้องใช้ความยากลำบากกว่าห้กร้างทางพงและหาเงินมาลงทุนสร้างบ้าน และเดิมทีพื้นที่นี้ไม่มีใครเคยสนใจมาก่อน และชาวชุมชนทั้งสองยังได้แสดงออกซึ่งความเป็นชุมชนมานานแล้วตั้งแต่ช่วงที่อพยพมาอยู่ใหม่ โดยมีผู้นำชุมชนตามธรรมชาติเป็นผู้รวบรวมกำลังชาวบ้านสร้างความยึดเหนี่ยวของผู้คนในชุมชน และมีการพัฒนาความร่วมมือของสมาชิกชาวชุมชน สร้างกลุ่มและเครือข่ายตามมาเพื่อให้เกิดความเข้มแข็งและมีประเด็นร่วมในการเรียกร้องความชอบธรรมต่อภาคต่างๆ ที่มองชุมชนของพวกเขาด้วยภาพลบต่างๆ นานา ชาวบ้านจึงร่วมมือกันสร้างองค์กรเพื่อต่อรองอำนาจรัฐนั่นเอง ดังนั้นการรวมกลุ่มและสร้างความเหนียวแน่นของสมาชิกชุมชนจึงเปรียบเสมือน “ภูมิคุ้มกันตัวเอง” ในอนาคตได้ระดับหนึ่ง โดยที่ไม่ต้องฝากความหวังไว้กับใคร

นอกจากนี้ ประธานชุมชนมหาราชคนปัจจุบันยังเล่าให้ผู้ศึกษาฟังว่า

“ชาวบ้านสมัยก่อน ตอนแรกที่เราอยู่อาศัยตอนนั้นปู่ก็ยังเป็นวัยรุ่น เราก็ถางหญ้า ถางป่า สร้างบ้านแบบง่ายๆ อยู่กัน ก็เห็นแนวดินแนวกำแพงมันสูง เพราะที่แถวๆ นั้นก็มีหนอง และบ้างเพราะมีลำคูไหลผ่าน บางบ้านก็เลยสร้างบ้านบนคันดิน คันกำแพง พอคนย้ายเข้ามาอยู่มากขึ้น บางบ้านก็ต้องขุดเอาเศษดินเศษอิฐจากกำแพงมาถมที่ลุ่มๆ เพื่อสร้างบ้านต่อไปแต่ที่ชนหนักๆ จากคนนอกก็มีเอาใส่รถเป็นคันๆ เลยมันเอาไปขาย เราก็ยอมรับนะว่าเราก็ไม่รู้คุณค่าอะไร เราก็รู้ก็ทำลายจริง แต่รัฐเขาก็รู้ ก็เห็น สมัยก่อนไม่เห็นมีใครพูดอะไร พอมีช่วงหนึ่งก่อนปี 2500 ชาวบ้านบางคนเขาขุดดินกำแพง ขุดไปขุดมาเจอพวกมิด พวกดาบ ของเครื่องใช้โบราณ เราก็ส่งมอบให้ทางการ ให้กรมศิลปากรเพราะมันเป็นของชาติเรารู้ ตั้งแต่ตอนนั้นแหละพวกเราก็เริ่มถูกกล่าวหาเหมือนเราเป็นพวกหัวขโมยเป็นโจรปล้นชาติ เขาคงคิดกันว่าพวกเรอาจขุดแนวกำแพงตรงนี้เพื่อรื้อดิน สร้างบ้านจนหมด หรือหาของเก่าของโบราณขาย ทางเราก็เริ่มส่งเข้ามาเจรจาเพื่อต่อรองให้ออกไปจากพื้นที่ เพื่อจะกันแนวกำแพงไว้เป็นเขตโบราณสถาน เพื่อการสำรวจ บารณะของกรมศิลปากร”

จากคำบอกเล่าของประธานชุมชนนมหาราช เล่าให้ผู้ศึกษาฟังนั้น ผู้ศึกษาสามารถรับรู้ได้ทันทีว่าผู้เล่ามีความรู้ดีอย่างไร แม้ผู้เล่าจะเล่าด้วยสีหน้าท่าทางและน้ำเสียงที่เรียบๆ แต่มั่นกลับสะท้อนความรู้สึกและอารมณ์ของท่านให้ผู้ศึกษาได้รู้ว่าภายในจิตใจของท่านนั้นเต็มไปด้วยความเด็ดเดี่ยวและมุ่งมั่นเพียงใดที่จะยังคงยืนหยัดเพื่อต่อสู้กับอุดมการณ์ของรัฐที่จะเข้ามาจัดการชุมชนต่อไป เพื่อรักษาไว้ซึ่งความเป็นชุมชนนมหาราช ที่จะไม่ถอยหนีออกไปจากผืนดินทำกินผืนนี้ คำบอกเล่าของท่านสามารถสะท้อนถึงข้อเท็จจริงบางประการนั้นคือ ความถักถักของสังคมที่เลือกปฏิบัติต่อคนชายขอบในสังคม คนในสลัมหรือชุมชนแออัด ก็ไม่ต่างอะไรกับคนด้อยโอกาสอื่นๆ ในสังคม ที่ไม่ว่าใครก็ตามจะเข้ามาจัดการกำหนดความเป็นไปอย่างไรก็ได้

ความคับแค้นใจของชาวบ้าน ที่ถูกละเมิดสิทธิในครั้งนี้แม้ในขณะนั้นชาวบ้านจะยังคงไม่ค่อยเข้าใจว่า “สิทธิ” คืออะไรและเกี่ยวข้องกับชีวิตและชุมชนของพวกเขาอย่างไร แต่พวกเขาก็รู้และตระหนักดีว่า พวกเขา “ไม่ได้ได้รับความยุติธรรมจากสังคม” แรงกดดันจากสังคมภายนอกยิ่งทำให้ชุมชนและชาวบ้านมีความเข้มแข็งเพิ่มตามไปด้วย ปรากฏการณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นกับชุมชนสะท้อนให้เห็นถึงความร่วมมือร่วมใจของชุมชนที่จะออกมาเผชิญหน้า ปกป้องและแก้ไขปัญหามุมชนร่วมกัน เพื่อตอบโต้อำนาจและวาทกรรมจากสังคมภายนอก เพราะพวกเขาต่างเชื่อมั่นว่า

“ รวมกันเราอยู่ แยกกันเราตาย ” (ผู้เล่า ประธานชุมชนนมหาราช)

2.2 สิทธิชุมชน สิทธิชาวบ้าน: การเรียนรู้และต่อสู้ของชุมชนและชาวบ้าน

สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชนเมือง (พอช.) เป็นองค์กรพัฒนาที่เป็นองค์กรอิสระภายใต้การดูแลของการสำนักงานการเคหะแห่งชาติ ที่มีหน้าที่ดูแลงานเรื่องพัฒนาและแก้ไขปัญหาที่อยู่อาศัยของคนจนเมืองเป็นหลัก เสมือนเป็นหน่วยงานที่เข้าไปทำงานในพื้นที่ที่มีปัญหาแทนรัฐ ซึ่งอาจจะทำงานได้ไม่สะดวกเพราะชาวบ้านไม่มีความไว้วางใจในการทำงานของภาครัฐนั่นเอง การทำงานในยุคแรกจึงเป็นการทำงานเคลื่อนไหวในเรื่องสิทธิที่อยู่อาศัยของชุมชนแออัดในกรุงเทพมหานคร ต่อมาภายหลังจึงได้เริ่มหันมาสนใจในพื้นที่ระดับภูมิภาค ประเด็นการทำงานที่สำคัญของพอช. เช่น ในการเคลื่อนไหวเรื่อง พรบ. ชุมชนแออัด (ในปัจจุบัน พรบ. นี้ก็ยังอยู่ในระหว่างการเรียกร้อง) หรือ เข้าไปช่วยจัดระบบการรวมกลุ่มชาวบ้าน และชาวบ้านให้มีศักยภาพและสภาพชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น เช่น การพัฒนาสิ่งแวดล้อมชุมชน สนับสนุนกลุ่มออมทรัพย์ โครงการบ้านมั่นคง โดยมีการทำงานร่วมกับชาวบ้านเพื่อให้ชาวบ้านสามารถพัฒนาชุมชนของตนได้ด้วยตัวเอง

พอช. เริ่มทำงานในพื้นที่ชุมชนแออัดเชียงใหม่ ในช่วงปี 2539 โดยการทำงานจะมีองค์กรย่อยคือ POP (องค์กรเพื่อนแรงงาน) หรือเพื่อนร่วมงาน เป็นองค์กรประสานการทำงานที่สำคัญในพื้นที่ ตั้งแต่นั้นมาเจ้าหน้าที่ของ POP จึงได้เริ่มเข้ามามีบทบาทการทำงานร่วมกับชาวบ้านในชุมชนมากขึ้น POP จึงถือเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนองค์กรแรกที่เข้ามาสัมพันธ์กับชุมชนแออัดอีกด้วย เพราะในขณะนั้นยังไม่มีองค์กรพัฒนาเอกชนแห่งใดลงมาทำงานในพื้นที่สลัมภาคเหนือเลย ทั้งๆ ที่ตัวเมืองเชียงใหม่มีปัญหาด้านนี้อยู่มาก เริ่มแรกพอช. และ POP ได้เน้นทำงานเฉพาะชุมชนแออัดบริเวณริมลำคลองแม่ข่าและกำแพงเมือง ซึ่งอยู่ในเขตแขวงเมืองราย เพราะพื้นที่บริเวณนี้มีปัญหาด้านที่อยู่อาศัยมากเนื่องจากเป็นพื้นที่ของรัฐ เป็นที่ดินราชพัสดุ และเป็นพื้นที่ในความดูแลของกรมศิลปากร เป็นต้น

การเข้ามาทำงานของกลุ่มเพื่อนร่วมงาน หรือ POP ได้เล็งเห็นถึงความสำคัญในสิทธิที่อยู่อาศัยของชาวบ้าน เพราะพื้นที่ที่เขาอาศัยอยู่มีความเปราะบางมาก และง่ายต่อการถูกเวนคืนหรือขับไล่จากรัฐ หากเมืองมีความเจริญและมีการพัฒนาเมืองมากขึ้น²¹ ดังนั้น POP จึงได้ยื่นมือเข้ามาช่วยกระตุ้นความตระหนักในปัญหาของชาวบ้านให้มีการเคลื่อนไหว และเกิดความรู้สึกร่วมใจในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของตนเอง สามารถยืนหยัดด้วยความสามารถในชีวิตของตนเอง โดยมี POP เป็นพี่เลี้ยง ให้การสนับสนุนด้านองค์ความรู้ และงบประมาณ เป็นองค์กรประสานงานให้หน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องได้เข้ามาพูดคุยเพื่อแก้ปัญหาเท่านั้น เช่น มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เพื่อข้อมูลทางวิชาการด้านประวัติศาสตร์การสร้างเมืองเชียงใหม่ เพื่อดูว่าระยะเวลาที่ชุมชนเกิดขึ้นหรือหน่วยงานเทศบาล ซึ่งมีหน้าที่ด้านประชากรอยู่แล้ว และให้ชาวบ้านเป็นผู้ลุกขึ้นมาดำเนินกิจกรรมเอง มิใช่ให้องค์กรลงไปทำงานหรือดำเนินเรื่องให้ทุกอย่าง ขณะนั้นสถานการณ์ของปัญหาในแต่ละชุมชน ที่องค์กร “กลุ่มเพื่อนร่วมงาน” เข้าไปทำงานร่วมกับชาวบ้านนั้น สถานการณ์ของปัญหายังมีลักษณะต่างๆ ไม่มีความรุนแรงมากนัก ส่วนใหญ่เป็นปัญหาการสร้างสถานการณ์ กระแสข่าวลือ และชาวบ้านมักถูกหลอกจากกลุ่มนักการเมือง²²

²¹ กรอบคิดในการทำงานของ POP จะพิจารณาในแง่สิทธิที่อยู่อาศัยเป็นประการแรก ที่ว่า “คนจนอยู่กับเมืองได้” และยังมีมองไปถึงเรื่องอนามัยสิ่งแวดล้อมและชีวิต ทั้งนี้มิใช่สนับสนุนให้เมืองมีสลัมแต่เพียงต้องการจะสื่อให้เห็นว่าชุมชนแออัดหรือสลัมเกิดขึ้นมาจากสถานการณ์และความกดดันของสังคมรอบนอก เกิดการล่มสลายของชนบท เขาจึงจำเป็นต้องเข้ามาใช้ชีวิตดิ้นรนในเมือง

²² ทุกครั้งในเทศกาลเลือกตั้งระดับต่างๆ ชาวบ้านในเขตชุมชนแออัดจะกลายเป็นชุมทรัพย์ของเสียงสนับสนุนมากมาย ชาวบ้านก็จะได้รับการดูแลที่ดีจากทางการเมือง ไม่มีความขัดแย้งกัน แต่พอผ่านช่วงเลือกตั้งไปแล้ว สัญญาที่บรรดาผู้หาเสียงให้ไว้ ก็แทบจะไม่เคยได้รับการปฏิบัติเลย ทำให้ชาวบ้านมีความสับสนในความเชื่อใจของตนเอง

ดังนั้นจึงเกิดปัญหาขัดแย้งระหว่างชาวบ้านในชุมชนแออัดและภาครัฐ ตั้งแต่นั้นมากล่าวคือฝ่ายชาวบ้านก็อ้างสิทธิในที่อยู่อาศัยของตนว่า ตนเข้ามาอยู่มานานแล้วก่อนที่จะรัฐจะทำการสำรวจและคิดว่าชุมชนของชาวบ้านนั้น เป็นชุมชนที่อยู่อย่างผิดกฎหมายหรือ บุกรุกที่ดินของรัฐ การเคลื่อนไหวในประเด็นชุมชนแออัดในเชียงใหม่ช่วงแรกมีอยู่เพียง 10 ชุมชนที่มารวมตัวกันซึ่งทั้งหมดอยู่เขตความรับผิดชอบของแขวงเมืองราย โดยกลุ่มเพื่อนร่วมงานเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นองค์กรแรกที่ลงไปสำรวจพื้นที่เข้ามาแสดงตนเข้าหาคนในชุมชนและขอเป็นส่วนร่วมในการทำงานและมีการถามถึงความสมัครใจที่จะทำงานร่วมกันหรือไม่ จนเกิดโครงการพัฒนาต่างๆ ร่วมกับชาวบ้าน ซึ่งชาวบ้านก็จะมีการต่อรองการทำงานร่วมกันกับ พอช. และ POP เนื่องจากที่ผ่านมาชาวบ้านเคยผิดหวังจากหน่วยงานภายนอกที่เข้ามาทำงานในชุมชนมาก่อนไม่ว่าจะเป็นกลุ่มนักการเมืองท้องถิ่น หรือหน่วยงานเทศบาลของรัฐ

ทั้งนี้ กิจกรรมที่สำคัญช่วงแรกที่ชาวบ้านได้รับการสนับสนุนจาก พอช. และ POP คือ การพัฒนาแกนนำของชุมชนทั้ง 10 ชุมชน ชาวบ้านได้รับการสนับสนุนให้ไปศึกษาดูงานการพัฒนาที่อยู่อาศัยของชุมชนเมืองในพื้นที่อื่น ที่ประสบความสำเร็จในการทำงานของชาวบ้าน เพื่อพัฒนาแกนนำให้มีความรู้ ความเข้าใจ กับปัญหาด้านที่อยู่อาศัยที่ตนเองประสบอยู่ และจะได้เห็นตัวอย่างของชุมชนที่ประสบความสำเร็จแล้วในการเคลื่อนไหวต่อรัฐ จากเดิมที่ชาวบ้านไม่มีความกล้าที่จะต่อสู้หรือต่อรองกับภาครัฐได้

การรวมตัวระหว่างชุมชนที่เกิดขึ้นจากเวที “กินน้ำดีให้ลาดูไหวกินน้ำเสียให้คลองแม่ข่า” ในปีพ.ศ. 2540 จนในที่สุดก็สามารถพัฒนาขึ้นเป็น “เครือข่ายองค์กรชุมชนเมือง” ใน ปี พ.ศ. 2541 ซึ่งเป็นองค์กรภาคประชาชนของชาวชุมชนแออัดแห่งแรกของเชียงใหม่ และมีกิจกรรมที่โดดเด่นมากในการร่วมมือปรับปรุงสภาพแวดล้อมในชุมชนให้ดีขึ้น เพื่อที่จะเปลี่ยนภาพของชุมชนให้ไกลจากการดูถูกของสังคมภายนอกว่าเป็นชุมชนแออัด ที่เสื่อมโทรมสกปรกและน่ากลัว ด้วยเชื่อมั่นว่าหากชาวบ้านรวมกลุ่มกันได้ก็จะสามารถแก้ปัญหาชุมชนเมืองได้ เช่น โครงการพัฒนาลำน้ำข้างคันที่เป็นความร่วมมือของชาวบ้านทั้ง 10 ชุมชน²³ ในแขวงเมืองรายที่อยู่ในเครือข่าย ที่มีประเด็นร่วมกันเพราะเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ตามแนวคลองและคูน้ำทั้งสอง เมื่อลำคลองทั้งสองมีสภาพที่ตื้นเขินสกปรก มีขยะ ทำให้เกิดน้ำท่วมในชุมชนบ่อยครั้ง ชาวบ้านจึงได้จัดกิจกรรมขุดลอกคลอง โดยอาศัยแรงกายช่วยกันทั้งชาย หญิง เด็ก และ ผู้ใหญ่ เมื่อร่วมกันทำกิจกรรมครั้งนี้แล้ว ชาวบ้านทุกคนก็เกิดความรู้สึกภูมิใจและตระหนักในการมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาชุมชนของตน รู้สึกเห็นได้ถึงการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น ดังที่ประธานชุมชนฟ้าเปิดเล่าถึงเหตุการณ์ครั้งนี้ว่า

²³ คนในชุมชนทั้ง 10 นี้ เช่น ระแงะ ฟ้าเปิด มหาราช ศาลาแดง กำแพงงาม แม่จิง ศรีปิงเมือง ทิพนนคร สองพี่น้อง

“ ตั้งแต่ทำงานเรื่องทำความสะอาด คลองแม่ข่ากับคูไหว ชุมชนได้รับการชื่นชมจากคนหลายองค์กร ทั้งเทศบาลก็ว่าดีจะให้เป็นตัวอย่างชุมชนอื่นๆ มีนักข่าวท้องถิ่นมาทำข่าว NGOs ก็มา มาเยอะรับหน้ากันหน้าขึ้นทีเดียว ตั้งแต่นั้นชุมชนกับเครือข่ายก็เริ่มมีคนพูดถึง เขาว่าพวกเราเก่งดูแลจัดการปัญหากันได้ดีทำนองนี้ พวกเราได้รับความชอบแล้ว เราก็หยุดไม่ได้ เราต้องทำสิ่งดีๆ อย่างอื่นเพื่อชุมชนเราต่อ”

และในเวลาต่อมาก็ได้ร่วมกันจัดกิจกรรมอื่นๆ ตามมา เช่น โครงการคัดแยกขยะ ตั้งโรงงานผลิตน้ำดื่มระบบโอโซน (ให้ชาวบ้านถือหุ้นไม่เกิน 10 หุ้น ในราคาหุ้นละ 10 บาท) โดยมีการขอทุนสนับสนุนมาจากองค์กรพัฒนาเอกชน ทั้งนี้ในแต่ละโครงการพัฒนา ทางองค์กรเพื่อนร่วมงานจะได้ส่งเสริมให้ชาวบ้านในแต่ละชุมชน ได้รู้จักและเข้าใจการเขียนโครงการวิจัยเพื่อของบประมาณด้วยตนเอง ตามความต้องการที่แท้จริงของชุมชน มิใช่การเสนอโครงการตามความต้องการขององค์กรพัฒนาเอกชน และผลจากจากการมีเครือข่ายชุมชนเมือง ทำให้องค์กรพัฒนาเอกชนอื่นๆ เข้ามาศึกษาวิจัยหากกลุ่มเป้าหมายตามประเด็นที่สนใจ (ซึ่งไม่ได้มองในภาพรวมของชุมชนทั้งหมดเหมือนองค์กรเพื่อนร่วมงาน (POP)) เพื่อต้องการที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิตเพิ่มขึ้น เช่น องค์กรที่ทำงานด้านเอดส์ องค์กรพัฒนาด้านสตรีและเด็ก เป็นต้น

การเข้ามาขององค์กรพัฒนาเอกชนด้านที่อยู่อาศัย ได้ส่งผลกระทบต่อพัฒนามุมมองและแนวคิดของชาวบ้านในชุมชน ได้เรียนรู้และทำความเข้าใจกับงานพัฒนา “สิทธิชุมชน” แต่ทั้งนี้แล้วก็ไม่ใช่เป็นการเรียนรู้ที่ชาวบ้านกลายเป็นผู้รองรับและเดินตามแนวคิดหรือการทำงานจากองค์กรพัฒนาเอกชนเพียงฝ่ายเดียวเท่านั้น พลังของการปฏิสังสรรค์ที่เกิดขึ้นในบริบทชุมชนระหว่างองค์กรพัฒนาฯ และชาวบ้าน กลับเป็นกระบวนการทำงานที่มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ซึ่งองค์กรพัฒนาฯ ได้ฟังระลึกและตระหนักอยู่เสมอถึงการเคารพในสิทธิ ความคิดเห็นและความต้องการของชาวบ้าน ซึ่งเป็นเงื่อนไขที่สำคัญในการทำงานร่วมกับชุมชน ซึ่งถือเป็นการทำงานที่พยายามปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างชาวบ้านกับองค์กรพัฒนาฯ ที่มีภาพของผู้รู้ ผู้ชำนาญการ หรือครูผู้สอนสั่ง แต่องค์กรพัฒนาเอกชนฯ เห็นได้จากการเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้ตัดสินใจว่าจะทำโครงการพัฒนาอะไร ในชุมชน การต้องการไปศึกษาดูงานหรือไม่ หรือแม้แต่การกำหนดพันธกิจร่วมของชุมชน เป็นต้น

ดังนั้นการเข้ามาขององค์กรพัฒนาเอกชนสู่ชุมชนในยุคแรกๆ ของชุมชนซึ่งเป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการเรียกร้องความมั่นคงในที่อยู่อาศัย จึงถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงให้กับชาวบ้าน ที่ชาวบ้านนั้นได้ผสมผสานแนวคิดหรืออุดมการณ์ของ พอช. และ POP

เข้ากับฐานความรู้และประสบการณ์ รวมทั้งทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่ก่อนแล้ว อันเป็นกระบวนการเสริมสร้างพลังอำนาจภายในตัวคนและชุมชนของชาวบ้าน นั่นคือชาวบ้านไม่ได้รับเอาแนวคิดขององค์กรภายนอกมาใช้ทั้งหมดโดยไร้ซึ่งการไตร่ตรอง หรือรับบนความว่างเปล่า แต่ชาวบ้านมีการคิดวิเคราะห์และนำเสนอหรือโต้แย้งการทำงานของ พอช. หรือ POP ได้เช่นกัน ถือเป็นการเรียนรู้และปรับเปลี่ยนท่าทีต่อสถานการณ์ร่วมกันระหว่างชาวบ้าน NGOs และระหว่างชุมชนขึ้น จนสามารถพัฒนาขึ้นมาเป็น “เครือข่ายองค์กรชุมชนเมือง” ในปี พ.ศ. 2541 ซึ่งเป็นองค์กรภาคประชาชนหรือองค์กรชาวบ้านของชาวชุมชนแออัด ซึ่งมีกิจกรรมที่โดดเด่นมากในการร่วมมือปรับปรุงสภาพแวดล้อมในชุมชนให้ดีขึ้น เพื่อที่จะเปลี่ยนภาพของชุมชนให้ไกลจากการดูแลของสังคมภายนอกกว่าเป็นชุมชนแออัดเสื่อมโทรมที่สกปรกและน่ากลัว นอกจากเป็นการพัฒนาที่ทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็งแล้ว ยังเป็นการสะท้อนภาพตัวตนและความรู้สึกของชาวชุมชนออกไปให้คนภายนอกได้รับรู้และเข้าใจอีกด้วย

นอกจากการพัฒนาด้านที่อยู่อาศัยและการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนของชาวบ้านจะเป็นกระบวนการสร้างความร่วมมือระหว่างคนภายในชุมชนและระหว่างชุมชนหรือภายนอกชุมชนแล้วนั้น สถานการณ์ชุมชนที่เกิดขึ้นยังมีมิติทางสังคมอีกเรื่องที่เกิดขึ้นนั่นคือ การมองถึงการมีส่วนร่วมทางการพัฒนาที่เป็นการแสดงบทบาททางสังคมสาธารณะของผู้หญิงในชุมชนเกิดขึ้นทั้งขึ้นมาอีกมิติหนึ่งในชุมชน

“งานพัฒนาในชุมชนเป็นการปูพื้นฐานให้ผู้หญิงสามารถออกมานอกบ้านได้อย่างชอบธรรม แม้ว่าภายหลังผู้หญิงจะถูกผู้ชายมองว่าไม่ดีบ้างเพราะอาจละเลยหน้าที่ในภาคครัวเรือนเนื่องจากการทำงานของผู้หญิงมีการดำเนินงานที่ดีกว่า ผู้หญิงจะใส่ใจและตั้งใจทำงานมากกว่าผู้ชาย พวกเธอจะไม่ใส่ใจสนใจเรื่องการสนับสนุนหรือการพึ่งพิงกลุ่มอำนาจทางการเมืองท้องถิ่นแบบแกนนำชาย ”

จากคำบอกเล่าของ นักพัฒนาในองค์กรพัฒนาเอกชนท่านที่เคยทำงานในพื้นที่ชุมชนริมคลองแม่ข่ามาก่อน ได้สะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องเพศและบทบาทชายหญิงในชุมชนต้องงานพัฒนาชุมชนไว้อย่างน่าสนใจ ทำให้เราเริ่มเห็นภาพของผู้หญิงกับบทบาทในพื้นที่สาธารณะมากขึ้น ภาพการทำงานของผู้หญิงที่เริ่มชัดขึ้น โดยเฉพาะกลุ่มผู้หญิงที่สามารถขึ้นมาอยู่ในระดับแกนนำที่มีบทบาทเท่าเทียมผู้ชายในเครือข่ายองค์กรชุมชนเมืองได้ จากตอนแรกที่เป็นแค่การมีส่วนร่วม แต่ทั้งนี้ก็เกิดจากการต่อยอดการทำงานบรรดาแกนนำผู้หญิง ได้มีโอกาสทำงานอยู่ในระดับแกนนำของชุมชน หรือเป็นคณะกรรมการชุมชนอยู่แล้ว และแกนนำหญิงของทั้งสองทั้งสองชุมชน นอกจากจะอยู่ในฐานะคณะกรรมการพัฒนาสตรีระดับชุมชนแล้ว พวกเธอยังได้เข้าร่วมเป็น

คณะกรรมการพัฒนาสตรีระดับแขวงด้วย โดยเฉพาะพิธีรณรงค์ที่เป็นถึงประธานสตรีแขวงเมืองรายระหว่างปี พ.ศ. 2542 – 2545

การรวมตัวของชาวบ้านในแขวงเมืองรายภายใต้ “เครือข่ายองค์กรชุมชนเมือง” จึงเป็นเวทีระดับสาธารณะที่เป็นโอกาสทางสังคมการเมืองของผู้หญิงชาวบ้านให้กลายมาเป็น “แกนนำ”

“ตอนนั้น POP เขาพาเราไปดูงานพัฒนาคลองลำโรงที่สงขลา ตอนแรกก็ไม่มีใครอยากไป เพราะกลัวจะเสียเวลาขายของ แต่ที่เองไม่คิดอย่างนั้น เพราะว่าเห็นเขาตั้งใจชวนเราไปดูตัวอย่าง เราก็ควรจะไป เพราะจะได้นำข้อดีๆ มาปรับใช้ในชุมชน ตอนแรกๆ พวกผู้ชายเขาไปกัน แต่ทีหลัง มาสตรีสิทธิผู้หญิงก็เลยได้ไป ”

เมื่อบทบาทการทำงานรวมทั้งประเด็นปัญหาเรื่องสิทธิสตรีที่เกิดขึ้น ได้ขยายวงกว้างขึ้น และกลายเป็นประเด็นร่วมที่ซ้อนทับขึ้นมาบนสิทธิชุมชน ส่งผลให้แกนนำผู้หญิงของชุมชนมหาราชและฟ้าเปิด เริ่มสนใจในประเด็นผู้หญิงซึ่งเป็นสิทธิสำคัญอีกด้านหนึ่งที่ผู้หญิงควรมีส่วนเคลื่อนไหว เพราะหากผู้หญิงมีสิทธิเสมอภาคผู้ชายแล้ว การพัฒนาสังคมในด้านต่างๆ รวมทั้งสิทธิในที่อยู่อาศัยด้วยก็จะได้รับผลดียิ่งขึ้น เนื่องจากบทบาทของผู้หญิงในการออกมาเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัยนั้น ยังคงถูกมองในภาพลบอยู่บ้างในสายตาของบรรดาแกนนำผู้ชายและภาครัฐ เช่นที่แม่รัตนัดค้ำพ้อให้ฟังถึงความน้อยใจที่เกิดขึ้นจากการเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวของชุมชนสลัมในช่วงแรกๆ ว่า

“ เวลาเราทำงานในชุมชน เราทำทุกอย่าง ไม่เคยคิดแบ่งแยกเราก็มองว่าเป็นส่วนร่วม แต่ที่เสียใจเพราะผู้ชายเขาบอกว่า บางเรื่องเราจู้จี้มากเกินไปทำอะไรก็ข้ามหน้าข้ามตาไม่มีการบอกกล่าว แล้วยังว่าเราเป็นผู้หญิงต้องดูแลภายในบ้านตัวเองให้ดีกว่าก่อน ที่จะมาทำเพื่อคนอื่นๆ ไม่ต้องมาอยากดัง ”

ทั้งๆ ที่ การเคลื่อนไหวของขบวนการคนจนเมืองในหลายๆเวทีทั้งในระดับชุมชนและระดับโครงสร้างทางการเมือง ที่ผู้หญิงเข้าร่วม ไม่ว่าจะเป็นการยื่นหนังสือร้องเรียน ขอความเป็นธรรมจากเทศบาล การรวมตัวกันทำงานพัฒนาในชุมชน รวมถึงการออกไปเคลื่อนไหวที่หน้าทำเนียบร่วมกับเครือข่ายสลัม และเครือข่ายสมาชิกชาคนจน ในแต่ละปฏิบัติการพบว่ามีสัดส่วนผู้เข้าร่วมขบวนการที่เป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชายเสมอ ซึ่งผู้หญิงจะนิยามบทบาทและตัวตนของเธอว่าเป็นแนวร่วมของคนจน คนชายขอบ ชาวบ้านรากหญ้า ซึ่งเป็นการนำเสนอทั้งในด้านตัวตนของความเป็นผู้หญิงผู้ปกป้องสิทธิชุมชน และในฐานะของความเป็นชาวบ้านผู้เป็นสมาชิกของชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการทำงานที่ผิดพลาดของรัฐนั่นเอง

การเล็งเห็นคุณค่าของความเป็นผู้หญิงท่ามกลางกระแสการมีส่วนร่วมของชาวบ้าน ที่อพยพ. และ POP ได้สนับสนุนการทำงานของกลุ่มสตรีของชุมชนแออัดให้มีการรวมตัวทำงานอย่างเป็นรูปธรรมนั้นคือการสนับสนุนการทำงานของผู้หญิงสลัมใน “เครือข่ายผู้หญิงสลัมเชียงใหม่” และ “เครือข่ายผู้หญิงสลัม 4 ภาค” ที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2541 และยังสนับสนุนการขยายเครือข่ายทางสังคมของผู้หญิงที่กว้างออกไปหลายด้าน ที่นอกจากจะเป็นการทำให้ประเด็นสิทธิสตรีกลายเป็นยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวร่วมกันของกลุ่มผู้หญิงรากหญ้าในชุมชน ตลอดจนสร้างความสัมพันธ์และตำแหน่งแห่งที่ของผู้หญิงในเครือข่ายระดับภูมิภาคและประเทศแล้วนั้น ยังเป็นการตรวจสอบการทำงานขององค์กรอีกชั้นหนึ่งด้วยการใช้แนวคิดการมีส่วนร่วมเสมอภาคทางเพศ เข้ามามีบทบาทในการขับเคลื่อนประเด็นสิทธิผู้หญิงที่ถูกละเมิดในเครือข่ายองค์กรชุมชนเมืองอีกต่อหนึ่งด้วย

ทั้งนี้อาจสรุปถึงปัจจัยที่สำคัญที่เป็นตัวเร่งให้เกิดการรวมกลุ่มของชาวบ้านที่เกิดขึ้นเพื่อต่อรองกับนโยบายหรือย้ายชุมชนของชาวบ้าน ซึ่งมีประเด็นที่สำคัญคือ

(1) องค์กรชาวบ้านหรือชุมชนมีความสามารถในการปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมต่างๆ ที่เปลี่ยนไป รู้จักนำเอาทุนทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนของตนเองที่มีอยู่มาใช้ เช่น ในชุมชนมหาราชที่นำเอาระบบเครือญาติมาและชุมชนฟ้าเปิดเลือกที่จะนำระบบอาวุโส ซึ่งเป็นระบบวัฒนธรรมความเชื่อและประเพณีในสมัยก่อน มาผสมผสานและประยุกต์ใช้ในสถานะสังคมปัจจุบันที่ชุมชนกำลังต้องการศรัทธาและกำลังใจตลอดจนความร่วมมือแรงร่วมใจที่เกิดขึ้นร่วมกันของผู้คนภายในชุมชน เพื่อเป็นพลังต่อรองกับอำนาจของรัฐในการปกป้องผลประโยชน์ของสมาชิกและความเป็นอยู่ของชุมชนให้มั่นคงต่อไป

(2) แนวนโยบายของรัฐที่เกิดขึ้น เป็นตัวเร่งผลักดันที่สำคัญ ที่ทำให้ชุมชนมีการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองผลประโยชน์ของชุมชนเช่น นโยบายไล่รื้อชุมชน ที่เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านเกิดการรวมกลุ่มเพื่อต้องการที่จะปกป้องชุมชนของตน และเป็นตัวเร่งให้ชุมชนเกิดความตระหนักต่อการถูกผลักดันออกจากพื้นที่ จำต้องรวมตัวกันเพื่อหาหนทางในการต่อรอง

(3) การกดดันจากรัฐเกี่ยวกับนโยบายกำจัดแหล่งชุมชนแออัด เป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้ชุมชนต้องพยายามหาทางต่อรอง และพยายามแสดงให้เห็นว่าชุมชนก็มีความสามารถในการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของเมืองได้ เช่นเดียวกัน เช่น การร่วมกันจัดกิจกรรมทำความสะอาด และปรับปรุงทัศนียภาพชุมชนในแขวงเมืองราย “คืนน้ำดีให้ครูไหว คืนน้ำใสให้แม่ข้า” หรือการที่ชาวบ้านรับปากต่อทางราชการว่าจะไม่มีการบุกรุกที่เพื่อสร้างที่อยู่อาศัยใหม่เพิ่มขึ้น แต่ทั้งนี้รัฐควรจะมีมาตรการสนับสนุนที่ต่อเนื่อง และขณะเดียวกันจะต้องให้โอกาสและรับรองสิทธิของชุมชนในการแสดงความสามารถในการพิทักษ์ทรัพยากรด้วยตนเอง

(4) ในขณะที่ชาวบ้านถูกมองว่าเป็นผู้ถูกระทำ หรืออยู่ในสถานะเป็นรอง แต่ชาวบ้านก็หยิบฉวยเอาโอกาสนี้มาต่อรองอำนาจกับกลุ่มข้าราชการและนักการเมืองได้ เช่นการของบประมาณเพื่อพัฒนาสาธารณูปโภคต่างๆ เพื่อแลกกับการเป็นฐานเสียง หากนักการเมืองคนใดต้องการหรือการให้ความร่วมมือกับรัฐ ในขณะที่รัฐต้องการการสนับสนุนแรงงาน เช่นงานประเพณีระดับจังหวัด ลอยกระทง สงกรานต์ ที่เป็นงานระดับจังหวัด ทางเทศบาลก็มักจะเข้ามาขอความร่วมมือกับทางชุมชน จัดขบวนรถและชาวบ้านไปร่วมงาน เป็นต้น

และในยุคของการเรียนรู้และพัฒนาเรื่องสิทธิชุมชนของชาวบ้านนี้ ปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่าง องค์กรพัฒนาเอกชนด้านที่อยู่อาศัยและชาวบ้าน พบว่ามีผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมืองในระดับชุมชนและชาวบ้านที่สำคัญคือ

(1) ชาวบ้านเข้าใจอุดมการณ์เรื่อง “สิทธิชุมชน” มากขึ้น จากฐานเดิมของความเป็นชุมชนเข้มแข็งที่ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการปัญหาทางสังคมอยู่เดิมแล้วนั้น ชาวบ้านยังสามารถนำมาใช้เป็นกลไกในการต่อรองอำนาจกับอุดมการณ์ของภาครัฐและสังคมภายนอกด้านที่อยู่อาศัย ที่ให้คุณค่าของความเป็นชุมชนแออัดที่แตกต่างแปลกแยกออกไปจากความคิดและการให้คุณค่าภายในตนเองจากคนในชุมชน

(2) ชาวบ้านเกิดความเข้าใจและตระหนักในปัญหาชุมชน และต้องการที่จะแก้ปัญหา ร่วม โดยกระบวนการมีส่วนร่วม ในฐานะของประชากรในชุมชนเมืองที่มีส่วนร่วมในการพัฒนา

(3) การเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชนยังนำมาสู่การเปิดโอกาสและเวทีทางสังคมการเมือง ให้ผู้หญิงได้ออกมามีส่วนร่วมในการกำหนดความเป็นไปในชุมชนอีกด้วย ถึงแม้ว่าในยุคนี้จะไม่ได้มีการนำเอาแนวคิดเรื่องสตรีนิยม หรือสิทธิสตรีมาใช้อย่างชัดเจน แต่ก็นับว่าการเข้ามาของ NGOs จึงอาจกล่าวได้ว่าช่วยพัฒนาสภาพของผู้หญิงให้ดีขึ้น ซึ่งแนวคิดเรื่องผู้หญิงในยุคนี้จะสอดคล้องไปกับแนวคิดเรื่องบทบาทผู้หญิงกับการพัฒนานั่นเอง การต่อสู้เรื่องสิทธิที่อยู่อาศัย จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องได้รับการสนับสนุนของสมาชิกในชุมชน ที่ไม่มีการแบ่งแยกทั้งเพศ อายุ ฐานะ ฯลฯ เพราะผู้หญิงก็คือส่วนหนึ่งของชุมชนและถือเป็นประชากรส่วนใหญ่ที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากนโยบายไล่รื้อชุมชนของรัฐ รวมทั้งจะช่วยสร้างทัศนคติที่ดีระหว่างเพศ รวมทั้งผู้หญิงด้วยกันเอง ที่ไม่แบ่งแยกชนชั้นทางสังคมและจัดให้ผู้หญิงในชุมชนแออัดเป็นภาพตัวแทนของความเป็น “ผู้หญิงชั้นต่ำ” หรือ “ผู้หญิงไม่ดี” ²⁴

²⁴ ผู้หญิงในชุมชนแออัด มักถูกคนในสังคมทั่วไป มองว่าเป็นผู้หญิงที่ไม่ดี เพราะการใช้แนวคิดเรื่อง “พื้นที่” “บทบาท” และ “สถานภาพ” มาวิเคราะห์ร่วมกับแนวคิดเรื่องเพศ เนื่องจากส่วนใหญ่มองว่าชุมชนแออัดเป็นพื้นที่หนึ่งที่ไม่ควรจะมีเพราะเป็นพื้นที่อันตราย มีความเสี่ยงต่อชีวิต รวมทั้งเป็นบ่อเกิดของ

2.3 สรุป: “สลัม” พื้นที่ต่อสู้ของคนจนเมือง

นอกจากผู้หญิงจะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม เพื่อต่อรองกับนโยบายและอำนาจของรัฐในการจัดการพื้นที่สลัม ที่เป็นการทำงานร่วมกับผู้ชายแล้ว ยังอาจถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการเปิดโลกทัศน์ทางสังคมแบบใหม่ของผู้หญิงในชุมชนให้ออกมาทำงานในพื้นที่สาธารณะ เช่น เดียวหรือเสมอเหมือนผู้ชายได้อย่างชอบธรรม ถึงแม้ว่าในการต่อสู้ด้านที่อยู่อาศัยในครั้งนี้ เราจะยังไม่เห็นภาพและบทบาทของผู้หญิงอย่างชัดเจนไปกว่าการมีส่วนร่วมในฐานะพลเมืองของชุมชนที่ต้องรักษาเอกภาพและอธิปไตยของชุมชนร่วมกัน โดยไม่น่าจะมีเรื่องของสิทธิสตรีหรือประเด็นปัญหาของผู้หญิงอย่างใดเข้าไปเกี่ยวข้อง หรือผู้หญิงยังคงไม่รู้จักสิทธิหน้าที่ของตัวเองมากไปกว่าเรื่องในครัวเรือนก็ตาม แต่จากข้อมูลที่พบในชุมชนพื้นที่ศึกษาพบว่า การที่ผู้หญิงได้รับผลพลอยได้จากการเข้าร่วมเครือข่ายชุมชนเมืองของชาวบ้านด้วย บางคนสามารถต่อ ยอดจากการเป็นคณะกรรมการด้านสตรีหรือด้านอื่นๆมาก่อน หรือเคยมีโอกาสดำเนินการโครงการพัฒนาสตรีที่ทางเทศบาลสนับสนุนให้ผู้หญิงในทุกชุมชนได้มีโอกาสดำเนินการร่วมงานพัฒนา เป็นต้น

การเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัยและสิ่งแวดล้อมในชุมชนอาจถือได้ว่าเป็นเวทีใหม่ ที่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้มีส่วนร่วมในการพัฒนาได้ในระดับหนึ่ง มากกว่าการเป็นแกนนำในฐานะคณะกรรมการชุมชน ซึ่งเป็นการจัดตั้งและต้องดำเนินงานตามสั่งของทางราชการเท่านั้น นอกจากนี้จำนวนผู้เข้าร่วมจะเป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชายแล้ว แนวคิดและการทำงานของหญิงยังโดดเด่นไม่แพ้ผู้ชาย และกระบวนการข้างต้นนี้ยังถือเป็นเวทีการเรียนรู้ของผู้หญิง ที่ผู้หญิงสามารถนำไปขยายจนสามารถพัฒนาเครือข่ายของผู้หญิงด้านประเด็นอื่นๆได้เอง ดังเช่นชุมชนมหาราชและชุมชนฟ้าเปิดที่หันมาสนใจในประเด็นสิทธิสตรี จากการพบปัญหาความเหลื่อมล้ำทางเพศที่เกิดขึ้นในการทำงานของชุมชนหรือในเครือข่ายชุมชนเมืองที่ยังมีอคติต่อการทำงานในเวทีสาธารณะของผู้หญิง และตระหนักในปัญหาที่ผู้หญิงตกเป็นผู้ถูกกระทำรุนแรงจากผู้ชายและสังคมอีกด้วย

ความใส่ใจในประเด็นผู้หญิงได้นำมาสู่การจัดตั้ง “ศูนย์ช่วยเหลือผู้หญิงและเด็ก” ที่เป็นรูปธรรมขึ้นในนามของชุมชนทั้งสอง จนสามารถและมีส่วนในการดำเนินงานเพื่อแก้ไขปัญหาสังคมและเพื่อการพัฒนาชุมชนร่วมกัน โดยแสวงหาความร่วมมือจากทั้งภายในชุมชนและนอกชุมชน (ระหว่างสองชุมชน) เนื่องจากชุมชนแออัดถูกมองว่าเป็นแหล่งเสื่อมโทรมที่เป็นบ่อเกิด

ปัญหาสังคมด้านต่างๆ เพศหญิงหรือผู้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอ เปราะบางและอ่อนไหว ดังนั้นจึงง่ายต่อการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะแวดล้อม ซึ่งจะส่งผลให้เกิดพฤติกรรมที่ไม่ดี เช่น เสพยา มีเพศสัมพันธ์ก่อนวัยอันควร หลายสามี แต่งตัวไม่เหมาะสม ทำงานกลางคืน เป็นโสเภณี เป็นต้น

คนไม่ดี ครอบครัวไม่อบอุ่นและมีมาตรฐานทางสุขอนามัยต่ำ เป็นต้น นอกจากนี้แล้ว “ศูนย์ช่วยเหลือผู้หญิงและเด็ก” ของชุมชนทั้งสองยังมีการทำงานเพื่อสาธารณะส่วนร่วมอีกด้วย เช่นการออกไปให้ความรู้ให้คำแนะนำและช่วยเหลือผู้อื่นในสังคมที่แตกต่างจากพวกเขาได้ โดยอาจกล่าวได้ว่า ศูนย์ช่วยเหลือฯ นี้เกิดขึ้น จากการเลือกสรร เรียนรู้ จากการมีโอกาสร่วมกิจกรรมด้านผู้หญิงที่มีอยู่เดิมแล้วในชุมชน พบว่าการได้มีโอกาสติดต่อประสานงานกับองค์กรพัฒนาเอกชนด้านสตรีเพิ่มขึ้น จนทำให้แกนนำผู้หญิงเหล่านี้ สามารถเชื่อมประเด็นปัญหาในชุมชนออกไปได้ไกลกว่าการเคลื่อนไหวในปัญหาที่อยู่อาศัยของชุมชนเพียงเรื่องเดียว การทำงานพัฒนาด้านสิทธิสตรี จึงถือเป็นอีกกิจกรรมร่วมของชุมชนที่แสดงถึงความตระหนักในการจัดการปัญหาร่วมกันของคนในชุมชน

นอกจากนี้ความรู้สึกและคำบอกเล่าของแกนนำหญิงที่ทำงานผ่านศูนย์ช่วยเหลือผู้หญิงฯ ยังสะท้อนออกมาให้เห็นว่าการทำงานเพื่อชุมชนก็เป็นอีกเรื่องที่ต้องแยกออกไปจากสภาวะการณ์การกดขี่ทางเพศ ที่ความร่วมมือจะขาดเสถียรภาพถ้าไร้อคติระหว่างเพศในการทำงานร่วมกัน อย่างไรก็ตามเวทีนี้ก็ได้กลายเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ผู้หญิงในชุมชนหรือพื้นที่ศึกษานี้รู้จักพลวัตวิถีชีวิตเป็นโอกาสในการสร้างความชอบธรรมทางเพศ เพิ่มเติมไปบนสถานการณ์ปัญหาของชุมชนได้อย่างลงตัวและกล้าที่จะออกมาเป็นแม่สังคมหรือนักกิจกรรมทางสังคมเพิ่มมากขึ้นในเวลาต่อมา และผู้หญิงยังต้องการบอกสังคมว่า “ผู้หญิงสลับ” ก็มีศักยภาพและศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์ เจก เช่นผู้หญิงในสังคมอื่นๆ ด้วย

ทั้งนี้สามารถสรุปได้ว่าการสร้างความเป็นชุมชนและการสร้างองค์กรชุมชนที่เกิดขึ้นภายในชุมชนมหาราชและชุมชนฟ้าเปิด มีพัฒนาการมาจาก

(1) ปัญหาเรื่องสิทธิในที่ดินนำไปสู่การรวมตัว การที่ผู้คนในชุมชนมีปัญหาด้านที่อยู่อาศัยเหมือนกัน จึงช่วยส่งผลให้ชาวบ้านมีแรงยึดเหนี่ยวทางสังคมสูง²⁵ ไม่มีความขัดแย้งเหมือนบางชุมชนแออัด ดังเช่นงานศึกษาของ เนตรดาว (2542) ที่กล่าวถึงปัญหาความขัดแย้งจนแตกเป็น

²⁵ ข้อค้นพบเรื่องความขัดแย้งที่เกิดจากความแตกต่างเรื่องการถือครองที่ดินของคนในชุมชนของ เนตรดาว ตรงกันข้ามกับชุมชนที่เป็นพื้นที่ศึกษาในงานศึกษานี้ เช่นในกรณีชุมชนฟ้าใหม่ ที่มีลักษณะการถือครองที่ดินที่ต่างกัน บางคนมีโฉนดที่ดิน บางคนเป็นผู้นุรักษ์ แต่คนในชุมชนทั้งหมดก็ไม่ได้มีการแบ่งแยกกลุ่มหรือมีความขัดแย้งใดๆ คนที่มีโฉนดกลับกลายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการช่วยเหลือเคลื่อนไหวทางสังคมเรื่องสิทธิที่อยู่อาศัยและในประเด็นทางสังคมอื่นๆ แก่กลุ่มคนที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ด้วยซ้ำ และจากปัญหาความไม่มั่นคงในที่อยู่อาศัยในที่ดินนี้เอง ที่ทำให้ชาวบ้านหลายคนเริ่มมองหาแนวทางใหม่ที่จะออกไปหาซื้อที่อยู่อาศัยใหม่ข้างนอกชุมชน จึงอาจเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ความสัมพันธ์แบบเดิมระหว่างชาวชุมชนเริ่มเปลี่ยนไป

ข้าวของสมาชิกในชุมชน (Internal Difference) เนื่องจากความแตกต่างของการถือครองที่ดิน นั่นคือ บางกลุ่มมีที่ดิน, ไร่ที่ดินแต่เช่าที่ และคนบุกรุก ซึ่งส่งผลกระทบต่อวิถีคิดและการแสดงออกในการใช้ชีวิตประจำวันของปัจเจก

(2) การจัดการเรื่องสิ่งแวดล้อมร่วมกัน เนื่องจากความสัมพันธ์ที่ดีของผู้นำชุมชนและกลุ่มแกนนำชุมชน ที่ได้มีโอกาสได้เข้าร่วมทำงานและเคลื่อนไหวในประเด็นทางสังคมหลายครั้ง โดยเฉพาะเรื่องสิทธิในที่อยู่อาศัยจนสามารถรวมตัวเป็นเครือข่ายองค์กรชุมชนเมืองในช่วงปี พ.ศ. 2540 - 2542 จากบริบททางกายภาพและสภาพปัญหาในชุมชนที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะการเป็นชาวบ้านชุมชนแออัด ที่มีปัญหาความไม่มั่นคงในที่อยู่อาศัยเหมือนกัน จึงทำให้ยิ่งกระชับความสัมพันธ์แก่กันระหว่างชุมชน และได้มีโครงการพัฒนาและปรับปรุงสิ่งแวดล้อมร่วมกันระหว่างชุมชน เช่นการร่วมทำความสะอาด ลอกคลองแม่ข่าและลำคูไหล (ภายใต้ชื่อโครงการ “คืนน้ำดีให้ลำคูไหล คืนน้ำใสให้คลองแม่ข่า” ปี พ.ศ.2541) ซึ่งมีหน่วยงานพัฒนาเอกชนให้ความร่วมมือสนับสนุนเป็นพี่เลี้ยง กล่าวคือนอกจากจะมีการสร้างทุนทางสังคม ผ่านทางเครือข่ายองค์กรชุมชนเมืองแล้ว (ประเด็นที่อยู่อาศัย) แต่ในความเป็นจริงยังมีความสัมพันธ์ทางสังคมแบบดั้งเดิมที่เกิดขึ้นในยุคก่อนจัดตั้งชุมชน ที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเพื่อนบ้าน เป็นความสัมพันธ์รูปแบบหนึ่งที่เป็น “ทุนทางสังคม” อันเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าต่อการพัฒนา

ชุมชนเพื่อนบ้านในที่นี้ นอกจากเราจะมองจากหลักเกณฑ์ทางภูมิศาสตร์เป็นสำคัญ กล่าวคือเป็นชุมชนที่อยู่ใกล้กันหรือมีเขตติดต่อกันที่มีการติดต่อ ไปมาหาสู่กันเพราะไปวัดเดียวกัน คือ วัดนันทาราม ในตำบลหายยา แล้วนั้น ยังรวมถึงความเป็นเพื่อนร่วมชะตากรรมในปัญหาเดียวกันอีกด้วยที่เป็นคนชุมชนสันคือ หรือแนวกำแพงนั่นเอง เพราะชุมชนแออัดแต่ละชุมชนในเขตแขวงเมืองราย ส่วนใหญ่จะมีปัญหาในด้านสิทธิที่อยู่อาศัยเหมือนกัน การเข้ามาของกลุ่ม NGOs ที่ต้องการช่วยให้ชาวบ้านรู้จักปกป้องและเรียกร้องสิทธิของตนเอง จนทำให้เกิดการรวมตัวกันของบรรดาชาวชุมชนแออัดจนกลายเป็นเครือข่ายชาวบ้านภายใต้ชื่อ “เครือข่ายองค์กรชุมชนเมืองเชียงใหม่” (คชม.) ในปี พ.ศ. 2540 เพื่อเป็นการร่วมน้ำหนึ่งใจเดียวกันให้กลายเป็นพลังในการต่อรองกับอำนาจของรัฐที่จะเข้ามาขับไล่ชาวชุมชนออกไปจากพื้นที่อยู่อาศัย รวมถึงปัญหาด้านอาชีพที่ชาวบ้านมีรายได้ไม่เพียงพอ (อาจมาจากวิกฤตการณ์ด้านเศรษฐกิจในปี พ.ศ. 2540) โดยคณะกรรมการเครือข่ายจะมาจากการตัวแทน 2 – 3 คนของแต่ละชุมชน (ส่วนใหญ่เป็นแกนนำเดิมในชุมชน) “เครือข่ายองค์กรชุมชนเมืองเชียงใหม่” นี้ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญที่ทำให้ชุมชนมหาราชและชุมชนฟ้าเปิด ได้รู้จักและสนิทสนมกันมากขึ้น โดยเฉพาะแกนนำผู้หญิงซึ่งมีส่วนร่วมที่สำคัญในการเข้าร่วมและขับเคลื่อนเครือข่ายฯ แกนนำผู้หญิงของทั้งสองชุมชนได้รู้จักและ

ทำงานร่วมกันจนเกิดความเข้าใจและได้พัฒนากลายมาเป็นความร่วมมือที่ดีต่อกันในเวลาต่อมา จนสามารถสร้าง “ศูนย์ช่วยเหลือผู้หญิงและเด็ก” ขึ้นมาได้ในปัจจุบัน

ดังนั้นการรวมตัวของชาวบ้าน แม้ว่าชาวบ้านจะได้รับความร่วมมือหรือได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนหรือองค์กรพัฒนาอื่นๆ แต่เหตุผลหลักล้วนเกิดขึ้นจากการสร้างพลังอำนาจในตนเองของชาวบ้านและชุมชน ที่จะร่วมมือกันตอบโต้กับผู้ที่มีอำนาจว่าชุมชนของเป็นทั้งผู้อนุรักษ์สมบัติของชาติได้ และชุมชนของตนเป็นชุมชนที่มีการพัฒนาและมีระบบการจัดการทางสังคมที่ดี ที่จะสามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยตนเอง ไม่ว่าจะเป็นด้านสิ่งแวดล้อม อาชญากรรม อบายมุขต่างๆ หรือปัญหาอื่นใด ชาวชุมชนจะขอทำหน้าที่เป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาและปรับปรุงชุมชนเพื่อไม่ให้เป็นการละเลยและส่วนเกินของสังคม โดยข้อเสนอและเรียกร้องของชาวบ้านนี้ต้องการที่จะได้สิทธิเพื่ออยู่อาศัยในพื้นที่เดิมต่อไป การต่อสู้ยุคแรกๆ ของชาวบ้านเป็นผลสำเร็จเมื่อได้รับการรับรองการแต่งตั้งชุมชนอย่างเป็นทางการจากเทศบาลเมืองเชียงใหม่ (ชุมชนฟ้าเปิด พ.ศ. 2529 และชุมชนมหาราช พ.ศ. 2531)

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนทั้งสองอย่างเป็นทางการนี้ ถือเป็นพัฒนาการที่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐ ที่ต้องดำเนินไปด้วยความยากลำบากและต้องต่อสู้กับตัวชุมชนเอง ในการพิสูจน์ว่าชุมชนมีศักยภาพและมีการพัฒนาที่จะช่วยปฏิวัติสังคมไปในทิศทางที่ดี ตามทัศนคติของกระแสการพัฒนา เพื่อต่อสู้กับความมีตัวตนของชุมชนคือ

ยุคที่หนึ่ง เป็นช่วงก่อนการรับรองชุมชนซึ่งเป็นยุคที่รัฐเริ่มเข้ามาจัดการตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ แผนแรก ชาวบ้านพยายามแสดงบทบาทเป็นสมาชิกของเมือง เริ่มตั้งแต่ยุคที่ชาวบ้านเริ่มมาตั้งถิ่นฐาน สร้างบ้านและชุมชนให้เป็นปึกแผ่น

ยุคที่สอง เป็นยุคที่รัฐเข้ามา พร้อมๆ กับการเกิดกระแสการไล่รื้อชุมชน เป็นยุคที่ชาวบ้านชาวบ้านมีความสับสนในจิตใจและรู้สึกไม่ไว้วางใจใครอย่างมาก จนกระทั่งองค์กรพัฒนาเอกชนได้เข้ามามีบทบาทในการทำงานร่วมกับชาวบ้าน เพราะการทำงานของภาครัฐ ด้านหนึ่งให้อยู่ และอีกด้านไม่ให้อยู่ (แม้รัฐจะเข้ามาช่วยจัดตั้งและรับรองชุมชนอย่างเป็นทางการ แต่ก็ยังไม่ยอมออกเอกสารสิทธิให้)

ยุคที่สาม ยุคการแย่งชิงพื้นที่ เป็นการต่อสู้ของชาวบ้านเพื่อต่อรองต่ออำนาจรัฐ และนักการเมือง ชาวบ้านเริ่มรวมกลุ่มกันเพื่อรักษาชุมชนของตน โดยได้สร้างกิจกรรมการพัฒนาตนเองในด้านต่างๆ และเป็นยุคที่เริ่มเกิดกลุ่มแกนนำผู้หญิงขึ้นในชุมชน หรืออาจกล่าวได้ว่าเริ่มเห็นบทบาทสาธารณะของผู้หญิงที่ชัดเจนขึ้นเมื่อเผชิญหน้ากับการรุกรานจากอำนาจภายนอก

ยุคที่สี่ เป็นยุคที่ชาวบ้านมีโอกาสเรียนรู้เรื่องสิทธิ โดยเฉพาะการรักษา “สิทธิในที่อยู่อาศัย” และสามารถขยายเครือข่ายความร่วมมือกับองค์กรต่างๆ รวมถึงเป็นยุคที่ผู้หญิงออกมาเคลื่อนไหวกับผู้ชาย ในยุคที่ 4 นี้ นอกจากจะเป็นช่วงของการเรียนรู้ถึงสิทธิชุมชนและพลเมืองแล้ว ยังเป็นการต่อยอดแนวคิดในการปกป้องพื้นที่ชุมชนแออัดของชาวบ้านจากประเด็นสิ่งแวดล้อม มาสู่สิทธิในที่ดิน และยังนับเป็นการเปิดเวทีทางสังคมของผู้หญิงในชุมชนอีกด้วย แม้จะเป็นกิจกรรมทางสังคมเพื่อผู้หญิงและเด็กซึ่งเป็นประเด็นเคลื่อนไหวที่แยกออกมาใหม่ และมีเฉพาะผู้หญิงเท่านั้นที่เข้าร่วมในช่วงแรก นับเป็นช่วงเวลาของการก่อร่างสร้างตัวของแกนนำผู้หญิงในชุมชน ซึ่งส่วนหนึ่งเกิดจากองค์กรภายนอกทั้งภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน ที่มีส่วนในการช่วยส่งเสริมบทบาทให้ชุมชนและชาวบ้านเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคมมากขึ้น เพราะการเคลื่อนไหวของชาวชุมชนแออัดในประเด็นที่อยู่อาศัยนี้มักจะเชื่อมโยงกับพื้นที่/ สถานที่ ทั้งในชุมชนและนอกชุมชน พื้นที่/สถานที่จึงเป็นที่แสดงออกซึ่งความเป็นหญิง-ชาย ที่ถูกกำหนดจากสังคมในชุมชน ดังนั้นเมื่อพื้นที่/สถานที่และเวลาเปลี่ยนความเป็นหญิง-ชายก็เปลี่ยนไปด้วย กลายเป็นกระบวนการเคลื่อนไหวในภาคปฏิบัติการเพื่อปกป้องชุมชนและนิยามความเป็นชุมชนโดยใช้ประสบการณ์ความเป็นหญิงและบทบาทของผู้หญิงนักกิจกรรมในชุมชนที่มากไปกว่าระดับครัวเรือน และยังเป็นความร่วมมือกับผู้ชายในการผลักดันนโยบายให้มีการรับรองสิทธิของชุมชนในการอยู่อาศัย